

Kortere anmeldelser

OLDTID OG MIDDELALDER

GABRIELE WESCH-KLEIN: Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1998. 257 s. Pris 80 DM.

Man kan roligt hævde, at den romerske hær er et velstuderet område. Det skyldes ikke mindst, at en af hovedårsagerne til skabelsen af det romerske imperium og grundlaget for dets ekspansion er blevet tolket som et resultat af hærens – i forhold til omgivelserne – overlegne organisering, logistik og disciplin. Dette især i den tysksprogede forskning, som fra Domaszewskis, Kromayers og Veiths dage har været toneangivende. Senere også den angelsaksiske med navne som Webster, Watson og Birley. I forbindelse med de store, regelmæssigt afholdte *limes*-kongresser er der næppe den lansespids eller det vagttårn, som ikke er blevet endevendt eller den troppeafdeling, hvis indsats ikke er blevet studeret i mindst mulige detalje. Det er derfor med interesse, man åbner Wesch-Kleins bog, hvis formulerede formål er at se nærmere på de sociale forhold *indenfor* Hæren. Hun lægger sig dermed i slip-strømmen af det store tyske forskningsinitiativ (også importeret til Danmark), hvor Krig og hær ønskes set i en langt bredere socioøkonomisk sammenhæng end tidligere.

Det er en næsten indlejret svaghed ved bøger af denne type (bearbejdet Habilitationschrift), at emnet beskæres – ofte unødigt hårdt. Wesch-Klein diskuterer kun forholdene i Kejsertiden, dvs. perioden efter Augustus' reorganisering af hæren og før Konstantins store reformer. Dernæst (næsten) udelukkende den ene halvdel af hæren, nemlig de romerske legioner (ca. 180.000 mand, som skulle være romerske borgere). Den anden halvdel og den måske i denne sammenhæng mest interessante gruppe, de ca. 200.000 hjælpetropper (*auxilia*), som bestod af peregrine, dvs. personer uden romersk borgerret, omtales næsten ikke. Det gør heller ikke flåden eller de paramilitære korps som f.eks. prætorianergarde, bykohorterne, brandkorps o.l.

Nu er det ikke ganske fair at klandre forfatteren for, hvad hun *ikke* skriver, og ovenstående er blot ment som brugervejledning. Det, vi rent faktisk får, er en mere veldokumenteret end problemorienteret gennemgang. Efter en oversigt over det indre hierarki (ss. 13-45) og soldaternes økonomiske forhold (ss. 45-71), som groft sagt er set før, er de tre følgende afsnit om sundhedsforhold (ss. 71-91) om fritid (ss. 91-99) og især om de interne og eksterne sociale relationer værd at læse. Efter et afsnit om forkellige retslige forhold sluttes af med et kapitel (ss. 179-201), hvor forholdene for de hjemsendte soldater (veteranerne) bliver diskuteret. Dette vigtige og tildels ubehandlede emne, som burde omfatte en analyse af såvel de sociale som økonomiske og lokalpolitiske konsekvenser – både for veteranerne selv og for det samfund, de vendte tilbage til – kunne forfatteren med fordel have gjort fyldigere. Det sker desværre ikke og forfatteren

lægger sig dermed (mod titelbladets løfte) i virkeligheden tæt op ad den traditionelle, let støvede, forskning på dette område.

Hvad vi har tilbage, er således ikke et banebrydende arbejde, men en oversigt over en række væsentlige temaer med såvel kilder som bibliografi i skønneste orden. En god lære- og håndbog, velegnet til undervisning, og hvis man vil ind i emnet.

Peter Ørsted

Øresunds strategiske rolle i et historisk perspektiv. Föredrag hållna vid symposium på Revingehed i Skåne och på Kastellet i København 3-7 juni 1996. Red.

JOHAN ENGSTRÖM og OLE L. FRANTZEN. Tøjhusmuseet, Rigsarkivet m.fl. 1998. 200 kr. 196 s. Ill.

Et er foredrag at holde, et andet afhandling at trykke. Den gamle sandhed fremtræder grelt i denne publikation. Fine, seriøse bidrag veksler med tynde, udokumenterede skitser. Fejlen er redaktionens. Man burde have kaldt sine tropper til orden, men har i stedet valgt at sætte kikkerten for det blinde øje. Læserne har fået tildelt rollen som Mutter Courage, der kan plyndre slagmarken for et værdifuldt synspunkt her, et brugbart argument der. Anmelderens alarmklokker begyndte allerede at ringe, da gespenstet den jyske hævej uformidlet gør sin entré, skarpt forfulgt af det groteske makkerpar Sjælland og Sjælland. En så frappant mangel på præcision i et værk, der smykker sig med et militært tilsnit, giver unægteligt bange anelser.

Den svenske redaktør brillerer ellers med et koncentreret blik på Øresunds geologi. Anders Ödman kolporterer lidt vidtløftigt en teori om stærkt vekslen-de vandstand i den ældre middelalder, men når han tager Saxos skildring af Olav den Helliges hemmelige våben, en flodbølge, alvorligt, må anmelderen ligesom bonden i folkevisen slå kors for sig, og Ödmans tolkning af slaget ved Fodevig kan bedst betegnes dristig. Frede P. Jensens sobre blik på de danske militær-strategiske overvejelser i 1500-tallet er en lise i sammenhængen, og min-sandten om ikke Jensen har gennemtrumpet danske æ'er og ø'er i danske navne. Men den myte om den danske indkredsning af Sverige, som samme Jensen så overbevisende demonterede i dette tidsskrift i 1976, fremføres ganske uge-nert af Göran Larsson i et i øvrigt noteløst bidrag. Symptomatisk er litteraturen som i en skolestil betegnet kilder. Mere reflekteret er heldigvis Gunner Linds bidrag, der meget fornuftigt reducerer Øresundstoldens betydning i løbet af 1600-tallet, men Carlsbergfondet må snart donere Lind en stor pose komma'er. Ole L. Frantzen belyser kyndigt søforsvaret af København og artilleriets udvikling i 1700-tallet. Björn Gäfverts bidrag om Sverige under Napoléonskrigene er helt blottet for noter, åbenbart en svensk specialitet. Danmark har nu heller ikke så meget at prale af. Ole Feldebeks koncise analyse af Danmarks uøselige dilemma i samme tidsrum er naturligvis interessant, men tre små, knotne noter er for arrogant. Det klassiske spørgsmål, om Sundpassagen kunne beherskes med Krogens, senere Kronborgs kanoner, belyses dog udmærket i et (redaktionelt?) indskud. Hans Chr. Bjergs bidrag om Danmarks klemme mellem 1800-tallets stormagter synes trykt ubeset i panik. At heller ikke Tadeusz Panecis panegyriske bidrag om mellemkrigstidens Polen som flådemagt er forsynet med noter, er dog til at forstå. Erik Nordberg belyser grundigt den svenske strategi under og efter de to verdenskrige, og i de sidste bidrag vurderer Kjeld Hillingsø (fornavnet har anmelderen selv fundet i »Den blå Bog«. Det er måske en

militær hemmelighed?) og Kent Zetterberg efterkrigstiden i Sovjetunionens skygge. Man savner Norge – ordet forekommer så godt som slet ikke – men med alle sine mangler er bogen en absolut ikke uvæsentlig publikation.

Mikael Venge

LEIF GRANE: Kirken i den europæiske middelalder. Fra ca. 750-1500. København, Gads Forlag 1999. 267 sider. Hæftet. Kr. 248, inkl. moms. ISBN 87-12-03393-6.

Det er en begivenhed af rang, at det danske bogmarked beriges med en højt kvalificeret lærebog i europæisk kirkehistorie. Kirkehistorisk forskning og formidling har haft en tendens til at opprioritere reformationstiden. Det er på den baggrund forbløffende i Leif Granes fremstilling at kunne konstatere, at bogen ikke munder ud i betragtninger over reformationens nødvendighed. Epoken, det lange, mangefacetterede tidsrum, som humanisterne sammenfattede under navnet »middelalderen«, står frem i sin egen ret, opdelt i de perioder, som repræsenterer hver sin egen kulturtype.

Grane bruger de ti første sider til at begrunde, hvorfor den middelalder, hvis kirkes historie han vil følge, begynder ca. 750. Det er spændende og klargørende læsning. Hvad kirke er, står dog ingen steder. Læseren skal ikke forvente en teologisk definition af »kirke« som genstand for kirkehistorisk forskning. Og dog møder vi kirken på hver side. Den er implicit i hele den lange sammenhæng, hvis ydre data danner en kontinuerlig fortælling af tilsyneladende verdslig – organisatorisk, institutionel – karakter.

Der, hvor kirken eksplicit får mund og mæle, sker det gennem dens tænkere, filosoffer og teologer. Igen og igen standser Grane op og indfletter nogle sætninger som karakteriserer de personer, han vil lade fremtræde i relief. Rabanus Maurus bliver direkte citeret, Radbert »hævdede, at der ved fremsigelsen af konsekrationsordene skete et usynligt under, hvorved brød og vin forandredes til Kristi legeme og blod«, Gottschalk »lærte en skarp prædestinationslære, som lod frelse og fortabelse være helt afhængige af Guds suveræne beslutning«, og Johannes Scotus Eriugena æres for at have formidlet Pseudo-Dionysios Areopagita til Vesterlandet, uagtet Johannes Saracenus' 1100-talsoversættelse blev den Dionysius-tekst, som blev læst i senmiddelalderen.

Fra klostergrundlæggelserne fra og med Cluny ledes vi over til reformpavedømmet, hvor Humbert i sin tordnen mod lægmandsindflydelse på kirkelige stillingsbesættelser »er båret af et gennemarbejdet helhedssyn« på kirken og embedet.

Nedtoningen af investiturstriden er ikke til skade for selve problemet. Lidt betænkeligt er det dog, når Grane gør den til »den første offentlige debat om samfundsspørgsmål, ja, overhovedet den første internationale ideologiske debat i middelalderen«. Af sådanne formuleringer kan man ikke se, at den også var en mangeårig krigstilstand, som berørte kirke og samfund i hele Europa, i lige så høj grad som den var en ideologisk debat. Modsat forholder Grane sig »verdsligt« til korstogene, uden at tage højde for den udvikling af synet på *bellum justum*, som togterne førte til – den retfærdige krig, den hellige krig – endsige da for en sammenligning med islams *jihad*. Efter kirkeret og pavemagt – hvis opgave ses som kirkens ansigt udadtil i forhold til Europas verdslige magthavere, mindre som »kirkelig regeringsmyndighed« – danner Granes karakteristik af

forholdet mellem Bernhards monastiske fromhedstraditionalisme og den ny skolastik et højdepunkt, der naturligt giver plads for udførlig vurdering af Anselm, Abelard, Hugo af St. Viktor, og som skolastikkens to store modpoler: Bonaventura og Thomas Aquinas.

At kapitelrubrikken »Fromhed og lærdom« får kendetegne Bernhard, medens under samme rubrik kættere og tiggerordener trækkes sammen under »folkelige bevægelser«, giver Grane plads til udførligt at vurdere købmanden Valdes' kirkesyn og hans modpart, katharerne. På den anden side lader Grane Frans af Assisi træde voldsomt tilbage, og hans orden kommer egentlig ikke på tale før i 1300-tallets fattigdomsstrid. Man savner gennemgående en med læreudviklingen jævnbyrdig behandling af det folkelige emotionelle devotions- og fromhedsliv, således også Frans' små brødræs vidtrækkende betydning for dets spredning. Allerede i korstogsafsnittet er det lykkedes Grane at reducere afladens betydning til et kort afsluttende stykke. I behandlingen af senmiddelalderen er det tydeligt, at Grane sætter Duns Scotus, Vilhelm af Okkam, Hus, Wiclif og renaissancehumanismen foran »Lægfolkets kristendom«, et afsnit som dog også rummer sådanne næppe ret folkelige bevægelser som Eckehart, Suso og den mystiske fromhed i de tyske dominikaner- og nonneklostre.

I nogle henseender hviler Granes historiesyn på en ældre tradition, som står for skud i nyere historisk forskning. Det gælder hans syn på lensvæsenet – helt ortodoks i Ganshofs fodspor, men uden skelen til nyere, kritisk litteratur som f.eks. Susan Reynolds, som drager i tvivl, om feudalismen overhovedet var et system i karolingisk tid – om ikke dens enkeltelementer begyndte at indgå forbindelser med hinanden først i de nærmest følgende århundreder for tidligst i 1200-erne at blive konstrueret som et allerede den gang i et vist omfang nostalgisk system hos juristerne. Nærmere Granes egen metier kommer man med hans behandling af reformkoncilierne. Den er overordentlig velafvejet. Manglen på tilløb til definition af »kirke«, som Grane har fælles med konciliarismens teologer, leder dog til en tolkning af begivenhedsforløbet, som hælder mere til det verdslige end til det kirkehistoriske. Marken er forberedt for reformation, skønt det ikke nogen steder i bogen bliver blæst ud med basun.

Det er en værdifuld håndbog, fremragende disponeret og roligt fremadskridende, men dog med særdeles karakteristiske accenter, som danske og, håber vi, også andre nordiske læsere på denne måde har fået foræret. En håndbog, der fører læseren ind i et aspekt af historien, som i det seneste årtusind alene kristendommen har tilført Europa. Tænk kirken væk – vi kan ikke forestille os den Europas historie, som ville komme ud af et sådant tankeeksperiment.

Tore Nyberg

OLAF OLSEN: Da Danmark blev til. København 1999. 108 s. 168 kr.

Olaf Olsen, foruden meget andet Danmarks første professor i middelalderarkæologi, har i hele sin forskervirksomhed og nu også i disse seks radioforedrag gjort sig til talsmand for det frugtbare synspunkt at der er et nært slægtskab mellem arkæologi og historie. Begge fag søger viden ved at tolke spor af fortiden, blot er kildematerialet af forskellig art. Men hvor historien er et gammelt fag der kun sjældent kan råde over nye kilder til den ældste historie, gælder det modsatte for arkæologien. Det går som en rød tråd gennem bogen at forfatteren er stolt over at kunne fortælle om, på hvor mange områder arkæologernes

feltarbejde er grundlaget for en stadig større indsigt i vikingetidens historie og dens forudsætninger. Det gælder rigets alder som med udgravningerne på Dannevirke skydes stadig længere tilbage i tiden. Det samme gælder de ældste byer. Overgangen fra hedenskab til kristendom får hele to foredrag, og til sidst behandles de berømte ringborge opført omkring 980 som et vidnesbyrd om den betydelige organisationsevne kongemagten på Harald Blåtands tid rådede over. De stramt komponerede foredrag er således helt centrale og sammenhængende, når det gælder bogens emne.

Forfatteren er betænkt på ved navns nævnelser at hædre de arkæologer hvis indsats alt dette skyldes. Det må dog siges at netop på dette punkt giver bogen et ganske skævt billede, eftersom læseren intetsteds får oplysninger der antyder forfatterens egen skelsættende indsats som forsker og lærer. Her kan den interesserede gå til de ikke mindre end to festskrifter der blev ham til del ved hans 60 års fødselsdag for godt ti år siden.

Foredragene er et mønster på god formidling og Rosenkærprisen værd. Enhver med interesse for den nyere og nyeste forskning i vikingetidens historie bør unde sig selv den fornøjelse det er at læse denne lille, spændende bog.

Esben Albrechtsen

Dagligliv i Danmarks middelalder – en arkæologisk kulturhistorie. Red. ELSE ROESDAHL. Gyldendal 1999. 420 s.

Middelalderarkæologien har en lang tradition i Danmark, men som universitetsfag går den blot tilbage til 1971, da Aarhus Universitet oprettede en lærestol i faget. Hensigten med denne bog er at markere fagets første femogtyve universitetsår og vise dets identitet blandt de andre discipliner, der beskæftiger sig med middelalderen – og da 1999 nu er udnævnt til middelalderens år, tager man det påskud med, selv om der i denne anledning er udkommet en anden bog,¹ hvori seks af denne bogs forfattere også er involveret. Bogen henvender sig til det brede publikum; den professionelle bruger må savne egentlig dokumentation og klare sig med brede henvisninger til videre læsning.

Titlen bringer, bevidst, Troels-Lunds *Dagligliv i Norden i det sekstende Aarhundrede* i erindring, og hensigten er at »give en samlet fremstilling af den emnekreds, vi har valgt at kalde dagliglivet«. Denne opgave løses i fjorten kapitler: Indledning (Else Roesdahl), Samfundet (Anders Bøgh), Land, by og bygninger (Hans Krongaard Kristensen), Boligernes indretning og udstyr (Else Roesdahl), Husdyrene (Tove Hatting), Mad og køkkenkunst (Bi Skaarup), Dragter (Mytte Fentz), Samfærdsel, handel og penge (Else Roesdahl og Keld Grinder-Hansen), Teknik (Hans Krongaard Kristensen og Jens Vellev), Skrift og bog. Tid og fornøjelser (Else Roesdahl), Kunsten (Poul Grinder-Hansen), Fromhedslivet (Ulla Kjær og Hans Krongaard Kristensen), Sygdom og død (Per Kristian Madsen) og endelig Nordboliv i Grønland (Jette Arneborg); hertil en tidstavle og et register mm. Forfatterkollegiet rummer således foruden middelalderarkæologer flere historikere, en kunsthistoriker og en zoolog, og emmerne dækker bredt, men bogen efterlader alligevel, både ved udvalget af emner og ved deres behandling, læserne i tvivl om, om titlen ikke burde have undgået de krævende begreber

¹ *Middelalderens Danmark. Kultur og samfund fra trosskifte til reformation*. Rd. Per Ingemann m.fl. Gad 1999.

kulturhistorie og dagligliv. Begge dele omfatter en hel del mere, end arkæologien kan belyse. En mere dækkende titel havde været: Hvad middelalderarkæologien fortæller om sider af dagliglivet i Danmark – for det handler jo i virkeligheden om at vise, hvad faget har at byde på. Tidvis bliver det endda ganske teknisk, som når man kan læse, at et hus »er opført i højremskonstruktion med udskud langs siden«, eller at »de tagbærende stolper [kunne] alle være anbragt i ydervæggene ..., eller de kunne være fritstående inde i huset, enten som midtsuler eller i en højremskonstruktion ...« (62-63). Det er givetvis interessant i nogle sammenhænge, men betyder det noget for dagliglivet mellem de fire vægge? Det får læseren i hvert fald ikke at vide. Det er heller ikke let for de lægfolk, bogen henvender sig til, at gennemskue betydningen af, om et vandhjul i en vandmølle er et overfalds- eller et brystfaldshjul (210), oven i købet uden at få en tegning af dem.

Bogen er grundlæggende kildestyret, og det rejser spørgsmålet om middelalderarkæologiens identitet som fag. Er Arkæologi, som en historiker kunne finde på at hævde, blot en historisk hjælpedisciplin, hvis dyrkere har specialiseret sig i arbejdet med en bestemt type kilder og dens problemer, at sidestille med diplomatik, sfragistik eller onomastik? Eller er den en speciel videnskab om fortiden, som adskiller sig fra Historien? Er arkæologiske kilder fra en historikers synsvinkel ikke blot kilder, som kun kan danne grundlag for levningsslutninger? Forhistoriske arkæologer anerkender ganske vist ikke, at de skulle blive til historikere i samme øjeblik de vender sig fra studiet af selve kildematerialet til slutninger om de mennesker, der har frembragt det,² men middelalderarkæologerne er stillet som de klassiske arkæologer, idet de arbejder med tider og problemkomplekser, hvor andre discipliner leverer så megen viden, at det ofte kan være svært for arkæologerne at bidrage med noget nyt eller med noget specielt arkæologisk. Giver det mening at beskrive dagliglivet i oldtidens Rom alene på grundlag af arkæologiske kilder, blot fordi man nu engang er klassisk arkæolog? Giver det mening at tage udgangspunkt i et bestemt kildemateriale frem for i en problemstilling, enten det drejer sig om Rom i oldtiden eller om Danmark i middelalderen?

Troels-Lund tog ikke udgangspunkt i et bestemt kildemateriale eller disciplin, da han beskrev dagliglivet i sekstenhundredetallet. Han kunne derfor fortælle om, hvordan et bryllup foregik, og hvilke skikke og forestillinger, der var knyttet hertil, ikke blot om, hvilke rekvisitter, der forelå og anvendtes til denne og andre kirkelige handlinger, eller om kirkens indretning.

Netop om kirkers indretning og udsmykning foreligger det uden tvivl mest ambitiøse bud på en udnyttelse af et middelalderarkæologisk materiale til belysning af middelalderens samfund. Axel Bolvig har i flere bøger arbejdet med kirkebygningernes og kirkekunstens sociale implikationer. Man kunne nok have forventet at se dette inddraget, selv om det opfattes som kontroversielt – eller så meget mere derfor – med begrundelse hvis man tager afstand fra Bolvigs udlægning, men alt hvad man hører herom er, at Bolvig har behandlet disse problemer »med en mere personlig farvning« (402). Det bliver ingen klogere af at få at vide. Er han stadig rød?

Et af de bedre kapitler er Bi Skaarups om maden, men det er nok også det mindst ensidigt arkæologiske. Det hedder her: »... med det voksende skriftlige kildemateriale og ikke mindst billederne er det muligt at beskrive de processer,

² Jf. Anne Katrine Gjerløff i nærværende hæfte.

der foregik i køkkenet især fra 1200-årene og frem« (138-39). Det er spændende læsning, og det er kulturhistorie af højt karat – men er det arkæologi?

Per Kristian Madsen behandler sygdom og død, herunder levealder, og oplyser, at mænds gennemsnitslevealder var omkring 30 år, kvinders endnu lavere. Vurderinger heraf beror på analyser af skeletmateriale, men deres bærekraft er man blevet noget mere skeptisk over for, efter at man slap de intetanende osteologer løs på en kirkegård i London, hvor man havde skriftlig dokumentation for alle gravene; det viste sig, at hverken køns- eller aldersbestemmelse svarede blot rimeligt overbevisende til virkeligheden. Kvindernes levealder var naturligvis påvirket af risikoen ved fødsler. Madsen afstår prisen værdigt fra at slutte tilbage fra »de chokerende høje dødstal, der kendes fra nyere tid. Her stammer opgørelserne nemlig fra tæt stuede fødselsstiftelser i større byer, hvor risikoen for infektioner var meget stor«, men hans formodning om, at selve fødeteknikken skulle have lidt en kvalitetsforringelse, da mandlige læger i 1800-tallet under aseptikkens banner trængte ind på et gebet, hvor kvinders erfaring havde rådet i århundreder, er næppe holdbar. I visse lande synes dødeligheden, også ved hjemmefødsler med »normal« infektionsrisiko, og dem foreligger der også tal for, at være steget lidt ved lægernes indtrængen, men det er ikke det normale og gjorde sig ikke gældende i Danmark.³

Man har ikke altid talt sammen forfatterne imellem. Zoologen Tove Hatting hævder således, efter først at have anført nogle kildekritiske forbehold, som egentlig synes at fjerne grundlaget for denne påstand, at kvæget var det dominerende element i middelalderens husdyrbrug, medens Bi Skaarup mener, at almindelige landbrug havde ganske få køer; fåret var det almindeligste dyr. Anmelderen har tilstrækkelig egen erfaring både som bidragyder og med redaktionsopgaver til at vide, hvad det ville betyde for et sådant samleværks produktionstid, og redaktører har det slemt nok i forvejen, men egentlig burde man nok ikke lave sådan en bog uden at forfatterne havde læst og diskuteret hinandens bidrag og bearbejdet uoverensstemmelser og uenigheder på et seminar eller to. Det er lidt som i kammermusik: hvis alle opfører sig som solister og blot spiller sin egen stemme uden at lytte til de andre, kommer der ikke musik ud af det.

Det har jo nok været den oprindelige hensigt, at denne bog skulle være udkommet tre år tidligere, og nogle bidrag har tydeligvis ligget i venteposition længere end andre. Kan man imidlertid bære over med genstandsfikseringen, kan man også bruge bogen som en i mange henseender udmærket indføring i middelalderarkæologiens arbejdsområder. Den overbeviser imidlertid ikke om, at middelalderarkæologien er andet end en side af middelalderforskningen, *middelalderhistorieforskningen*. Det kan måske synes unfair at understrege dette så kraftigt, for der er jo netop historikere og andre med, og man har også inddraget skriftlige og andre kilder, hvor det var muligt. Problemet er, at man foregøgler sig, at historien begynder i kilderne. Den begynder med et spørgsmål, og derefter har alle kilder krav på at blive udnyttet efter deres potentiale til at bidrage til svaret. Derfor må middelalderarkæologen, der vil vende sig fra materialefremlæggelsen til syntesedannelsen, indstille sig på, at ingen i middelalderforskningen kan være sig selv nok.

Niels Lund

³ Irvine London: *Death in Childbirth. An international study of maternal care and maternal mortality 1800-1950*. Oxford 1992. Jeg takker dr. Anne Løkke for manuduktion og litteraturhenvisninger herom.

JUSSI HANSKA: »And the Rich Man also died; and He was buried in Hell«. The Social Ethos in Mendicant Sermons. (Bibliotheca Historica. 28. Suomen Historiallinen Seura) Helsinki 1997. 196 s.

Emnet for Jussi Hanskas dissertation er spørgsmålet om tiggermunkenes sociale grundindstilling, således som den kom til udtryk i deres prædikener. Af praktiske grunde har han indskrænket sit arbejdsfelt til perioden fra 2. fjerdedel af 13. årh. til 1. fjerdedel af 14. årh. Ved tiggermunke forstår han franciskanere og dominikanere og ser bevidst bort fra karmeliter og augustinereremitter, da disse ikke har spillet den samme aktive rolle som de to store ordner. Selv med disse indskrænkninger ville materialet dog være uoverskueligt stort(!), og han begrænser sig yderligere til prædikenhåndbøger – prædikensamlinger beregnet for mindre veluddannede prædikanter. Materialet var derfor kun i anden række bestemt for lægfolket. Hans undersøgelse er gennemført på basis af 35 prædikensamlinger fra hele Europa. Det er umuligt at sted- eller tidsfæste de enkelte prædikener, som netop er optaget i samlingerne pga. deres angivelige almengyldighed. Alle prædikenerne er dog såkaldt »skolastiske« prædikener, der udmærker sig ved at være opbygget over et bestemt tema.¹ Temaet er i dette tilfælde Jesu lignelse om den rige mand og Lazarus (Lukas 16, 19-31), som i særlig grad giver prædikanten lejlighed til at give udtryk for sine sociale synspunkter.

Hanska stiller spørgsmålet om tiggermunkene havde en fælles social grundindstilling, der var specifik for dem. Mere konkret: betragtede tiggermunkene de rige og mægtige som syndere, næsten forudbestemt til fortabelse; og ydermere, blev de fattige, de syge og de, der arbejdede, betragtet som gode kristne, med gode chancer for at blive frelst? Han besvarer spørgsmålene bekræftende: Franciskanerne og dominikanerne havde en fælles social grundindstilling, der tilsyneladende var specifik for dem og ikke blot fælleskirkeligt tankegods. De anså de rige for at svæve i åndelig fare pga. de synder, der fulgte med deres rigdom. Disse synder var mange, men en særlig farlig og udbredt synd var undertrykkelsen af de fattige. De fattige havde større chancer end de rige for at blive frelst, men også de kunne være i fare pga. de synder, der fulgte med deres fattigdom. De var dog sikret frelse, så længe de viste sig tålmodige og standhaftige – de to dyder som særlig var forbundet med de fattige. Hanska mener, at drivkraften bag prædikenerne var den allestedsnærværende sociale nød i den undersøgte periode. Dette synspunkt er baseret på ældre litteratur om Europas sociale og økonomiske historie, navnlig de værker, der er skrevet udfra forestillingen om en voldsom befolkningstilbagegang allerede inden pestepidemiernes i midten af 14. årh. Tilbagegangen antoges at være forårsaget af meget ringe livsvilkår for den dårligst stillede del af befolkningen. Denne forestilling står ikke længere uimodsagt og lader sig formentlig ikke opretholde. Tværtimod har den nyere ødegårdsforskning ikke kunnet konstatere nogen generel befolkningstilbagegang før pestepidemiernes, og der er heller ikke konstateret tegn på en generel forværring af livsvilkårene. Hanskas tese om den sociale nød som drivkraft bag tiggermunkenes særlige sociale grundindstilling holder derfor næppe.

Det skal imidlertid ikke skygge for det faktum, at bogen er et velkomment bidrag til europæisk mentalitetshistorie i middelalderen. Understregningen af

¹ Jf. Anne Riising: Danmarks middelalderlige prædiken. København 1969, s. 69ff.

de fælleseuropæiske træk i de undersøgte prædikener falder fint i tråd med Anne Riisings påpegning af de få overleverede danske middelalderlige prædikeners fælleseuropæiske præg. Netop dette forekommer mig at være et af bogens vigtigste resultater. Selvom prædikener kunne være stærkt bundet til tid og sted, må man gå ud fra, at mange danske prædikener har lignet dem, der kendes fra det øvrige Europa. Vi må gå ud fra, at der også i Danmark er prædikeret om den rige mand og Lazarus, og at også de hjemlige tiggermunkes sympati har ligget hos de fattige.

Derudover rummer bogen nyttige metodiske overvejelser vedrørende brugen af prædikensamlinger som kilder, og en interessant redegørelse for fattigdomsbegrebet i middelalderen. Som helhed viser bogen derfor en inspirerende udnyttelse af et spændende materiale.

Anders Leegaard Knudsen

Studien zur Geschichte des Ostseeraumes. Vol. II. Die Städte des Ostseeraumes als Vermittler von Kultur 1240-1720. Ed. THOMAS RIIS & JULIA-K. BÜTHE. (Dansk Komité for Byhistorie, Byhistoriske Skrifter IX = Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 202) Odense University Press 1997. 115 s.

Første bind af denne række af studier til en Østersøhistorie er tidligere anmeldt i *Historisk Tidsskrift*.¹ Det rummede bidrag fra et i februar 1991 i Odense afholdt symposium om Erik af Pommerns forhold til byerne. I dette bind publiceres en række bidrag fra et i oktober 1992 afholdt symposium om byerne som kulturformidlere i perioden 1240-1720. Hovedparten af bidragene behandler dog ikke hele denne periode, men middelalderen. Udgiverne kan ikke klandres for dette; i forordet beklager Thomas Riis, at flere påtænkte bidrag viste sig uerholdelige. Der er dog grund til at være tilfreds med de bidrag, det lykkedes at skaffe, selvom de fleste mere er orienterende oversigter end egentlige studier i deres respektive emner.

Spørgsmålet om *literacy* er behandlet i to bidrag; det spændende og enestående materiale fra Novgorod i 13.-17. årh. præsenteres af A.A. Svanidze, og Hannu Laaksonen redegør for Turku og Viborg som finske undervisningscentre i perioden 1276-1640.

Bestemte byers kulturelle forbindelser behandles af Mika Kallioinen (det middelalderlige Turku), Sigitas Zakrauskas (Vilnius i 15.-16. årh.) og Maria Bogucka (Gdańsk i 16.-17. årh.). Det er iøjnefaldende, at disse bidrag navnlig fokuserer på kontakterne til tyske og vesteuropæiske byer.

Symposiet havde en særlig sektion for musikhistorie, der er repræsenteret med fire bidrag: Greger Andersson præsenterer et af NOS-H støttet forskningsprojekt om Østersøområdet som musiklandskab. Arne Stakkeland redegør for stadsmusikanter i Norge, omend det ellers fremgik af første bind i denne række af studier, at Norge ikke regnes som en del af Østersøområdet. Artiklen er spændende, så redaktørerne skal ikke bebrejdes at være gået udenfor deres egen begrænsning. Fabian Dahlström skriver om organister og stadsmusikanter i Åbo (Turku) og Viborg i 17. årh., mens Heinrich W. Schwab behandler byernes brug af stadsmusikanter til repræsentative formål. I den musikhistoriske afdeling var der, i det mindste for anmelderen, megen ny viden at hente.

¹ *Historisk Tidsskrift* bd. 97, s. 214.

De omtalte bidrag har alle været relativt snævre i deres emnevalg, men bindet rummer også bredere bidrag, som måske er mere i tråd med ønsket om at skrive Østersøområdets historie i braudelsk forstand.² Klaus Friedland skriver om borgermentalitet og købmåndsmoral i det hanseatiske område, og Thomas Riis behandler de danske byer som kulturformidlere fra midten af 13. til midten af 17. årh. – naturligt nok i oversigtsform. Herbert Langer redegør for retskulturen i de vendiske byer i 15. til 17. årh.

Bindet sluttet med Thomas Riises opsummering af symposiets mange bidrag. Som for første binds vedkommende gælder det, at dette bind rummer nyttig viden også for dem, der ikke følger Fernand Braudels vej i historieforskningen.

Anders Leegaard Knudsen

Hellere fanden selv end Erik på tronen! Konflikten mellem Jens Grand og Erik Menved 1294-1302. En oversættelse af procesakterne med indledning og suppleret med andre kilder. Af BENEDICTE FONNESBECH-WULLE, BO FRITZBØGER, KURT VILLADS JENSEN, MICHAEL KRÆMMER og MARTIN PALSGAARD. (Odense University Studies in History and Social Sciences vol. 214) Odense Universitetsforlag u.å. (1999). 260 s.

Ganske mange kilder til dansk middelalderhistorie foreligger efterhånden i oversættelse til moderne dansk. Saxo Grammaticus er oversat flere gange, Selskabet til Historiske Kildeskrifters Oversættelse har taget sig af en stor del af de øvrige krøniker, årbøger, helgenlegender m.m. og forlaget Wormianum har udgivet oversættelser af en række af de større årbøger og krøniker. Diplomerne er udgivet i Diplomatarium Danicum med sideløbende oversættelse i Danmarks Riges Breve. Studiet af Danmarks middelalderhistorie lettes meget derved, også for de latinkyndige, da oversættelserne ofte byder på tolkningsmuligheder, der ellers kunne være overset.

Den her foreliggende oversættelse af procesakterne fra striden mellem Erik Menved og ærkebiskop Jens Grand er et velkomment bidrag til de ovennævnte oversættelser. Uddrag af procesakterne og andre kilder til striden er tidligere oversat af Ellen Jørgensen, men her får vi et langt fyldigere materiale.¹ Det drejer sig først om den såkaldte »Jens Grands fængselskrønike« et spændende skrift om omstændighederne ved ærkebispens arrestation og fangenskab på Sorø slot, samt hans dramatiske flugt. Krøniken er kun overleveret i en dansk oversættelse i Arild Huitfeldts udgave fra 1599, og arbejdsgruppen bag den foreliggende bog har valgt ikke at »oversætte« den til nudansk. Sprogligt skulle den heller ikke volde de store vanskeligheder. Dernæst følger de forskellige fuldmagter, indlæg og modindlæg fra stridens parter. Oversættelsen følger William Norvins og Alfred Krarups udgave fra 1932,² men bringer dog ikke alt materiale i denne udgave. Af det ret omfattende brevstof bringes et udvalg, mens noget

² Se Studien zur Geschichte des Ostseeraumes I, s. 7 ff.

¹ Erik Klipping og hans Sønner. Rigets Opløsning. Udvalg af Kilder til tidsrummet 1275-1340 i Oversættelse ved Ellen Jørgensen. Udgivet af Selskabet for Historiske Kildeskrifters Oversættelse, København 1927, s.182-224.

² Acta processus litium inter regem Danorum et archiepiscopum Lundensem, nov. ed cur. Alfred Krarup et William Norvin. København 1932.

af resten omtales i den ledsagende kommentar. Denne fremgangsmåde er utvivlsomt berettiget, da diplomerne allerede er oversat i Danmarks Riges Breve, og et genoptryk ville blot øge bogens omfang unødigt. Eventuelt kunne der dog have været bragt en overskuelig liste over det udeladte materiale med henvisning til oversættelsen i DRB.

Endvidere bringes et uddrag af Bremerkrøniken, som vist ikke tidligere har været oversat til dansk, og et referat af fortegnelsen over Jens Grands dødsbo. Det ville have været at foretrække med en oversættelse af sidstnævnte, fremfor blot et referat. Det fremgår nemlig (s. 238), at udgaven i *Diplomatarium Danicum* (og dermed forlægget for oversættelsen i DRB) bygger på en fejlbehæftet gammel udgave. En udgave efter manuskriptet i Vatikanet er foretaget af Gottfried Lintzer i forbindelse med en undersøgelse af Jens Grands tid som ærkebisp af Bremen, men det fremgår ikke, om optegnelsen refereres efter denne, eller efter udgaven i DD. Bogen rummer tillige en indledning med en diskussion af den økonomiske, sociale og politiske baggrund for ærkebispesstriden, en lidt ulogisk anbragt efterskrift om, hvad striden drejede sig om, samt noter, registre, bibliografi m.m.

Der er tale om en tiltrængt oversættelse af et centralt kildekompleks til en vigtig periode i dansk middelalder, og bogen vil uden tvivl vise sin nytte.

Anders Leegaard Knudsen

MICHAEL H. MORTENSEN: *Dansk artilleri indtil 1600*. Tøjhusmuseet, 1999. 541 s. Ill. 398 kr.

Bortset fra to små artikler i *Skalk* og *Hikuin* er dette storværk om ildvåben, skyts og artilleri i senmiddelalderens og 1500-tallets Danmark forfatterens første, større publikation. Et ordentligt brag af en debut. Helt er det da heller ikke lykkedes at undgå studentikose støberande, reminiscenser fra specialeskrivning og ph.d.-afhandling, men immervæk en ypperlig præstation. Man mindes Ada Bruhn Hoffmeyers smukke disputats om middelalderens tveæggede sværd (se HT 11, IV s. 520-540). Takket være Mortensen er dansk historievidenskab nu også beriget med en autoritativ fremstilling af de krudtbaserede skydevåben, der unægteligt havde fremtiden for sig. I begge tilfælde er konklusionen den samme. Danmark befandt sig i hele middelalderen og i 1500-tallet fuldt på højde med den kontinentale krigsførelse og militære teknologi.

Det er som våbenekspert og militær teoretiker, at Mortensen befinder sig i sit rette element, og han lægger ikke skjul på sin irritation over Syvårskrigenes søslag, der var »rodede og uoverskuelige affærer« (s. 386). På samme måde omfatter han den almindelige Danmarkshistorie og det brede felt af menige historikere med en respektløshed, der grænser til ringeagt. Som pioner har andre forskeres manglende interesse for hans sujet naget ham, og Mortensen er ikke langt fra at tillægge historikerne en bevidst uvilje mod at beskæftige sig med noget så destruktivt, der stred mod deres romantiske historiesyn. Mon dog? I alle klassiske, historiske fremstillinger er skytset selvfølgelig inddraget som en væsentlig militær faktor, men Mortensen har nok ret i, at skydevåbnene er blevet opfattet som en teknisk disciplin.

Denne opfattelse er Mortensens fremstilling nu ikke langt fra at bekræfte. Hans sigte er primært det våbentekniske, og først dernæst behandles våbnenes anvendelse i tidens militære konflikter. I hvert fald denne læser savner en dyna-

misk sammenhæng, der kunne have tegnet sig, hvis han i stedet havde taget udgangspunkt i historien. Men denne synsvinkel er Mortensen tydeligt ikke tiltalt af. Det skinner igennem, når han om Syvårskrigens taktik til søs beklager, at den må rekonstrueres »på baggrund af historiske episoder« (s. 343). Har man kendt magen? Tænk at skulle synke så dybt, synes hans ræsonnement at være. Måske er fremgangsmåden utopisk, men jeg tror dog, at lidt mere sympati for de af Mortensen så foragtede historiske episoder havde klædt den ellers meget snævre og tørre kortlægning, som er et pionerarbejdes trælse lod.

»Først den 21. januar ankom en jagt med 40 mand under Johan Rantzau til Oslo med krudt til Akershus«, meddeler Mortensen for resten ikke særlig elegant (s. 355). Johan Rantzau må være et kendt navn i dansk militærhistorie som det gottorpske hus' sejrige feltherre i en serie konflikter fra Danmarks lyn-erobring 1523 til Ditmarskerkrigen 1559. Han er dog ikke just kendt som søulk, og tanken om, at han personligt skulle have sat sig i spidsen for et hasarderet togt op i den tilfrosne Oslo-fjord i vinteren 1531-1532, burde have fået alle Tøjhusmuseets alarmklokker til at kime og samtlige kustoder til at komme ilende.

Alle værker indeholder fejl, men den lille, i sig selv uskyldige brøler er ret typisk for Mortensens stil. For det første er det historiske forløb koblet fra. Ellers ville forfatteren nok være stjelet over det absurde i foretagendet. Dernæst nærer Mortensen en lidt egensindig forkærlighed for selv at løbe kilderne igennem frem for at søge oplysningerne i litteraturen. Han kender naturligvis Heises gamle disputats, »Kristian II i Norge og hans Fængsling«, og henviser pligtskyldigst til den, men på dette sted har han altså foretrukket at konsultere kilde-materialet på egen hånd. Heise skildrer ellers krystalklart afsendelsen af und-sætningsekspeditionen og Johan Rantzaus andel heri. Jagten havde den stedkendte Svend Franke ombord og nåede virkelig takket være ham ad hemmelige stier sit mål.

Herom skriver Arild Huitfeldt, at Johan Rantzau (for)handlede med Franke (Frederik I's Historie s. 271), men desværre nøjes Huitfeldt i den videre skildring af ekspeditionens dramatiske forløb med et »han«, som er det, der har ledt Mortensen på vildspor. Måske har han også misopfattet verbet at handle. Enhver tvivl om, at »han« var Franke og naturligvis ikke Rantzau, bortvejres dog af slutpointen, som er den, at Franke uagtet sin heltedåd gik over på Christian II's parti, idet han fulgte sin herre, Mikkel Blik, og at han også under Grevens fejde – set fra Huitfeldts synspunkt – befandt sig på den forkerte side. Spørgsmålet om hvem, der holdt på den rigtige hest, og hvem, der blamerede sig, har jo til alle tider fascineret en lidt skinhellig eftertid. Huitfeldt slutter disse betragtninger, der har ført ham frem til Christian III's tid, med et: »som samstedts videre er sagt«.

Huitfeldt henviser med denne bemærkning til sin egen Christian III's Historie, der som bekendt udkom allerede i 1595. Her optræder Franke ganske rigtigt i lidt af en skurkerolle ved at udlevere Nykøbing slot til borgerpartiet (s. H 3). Det sker midt i Huitfeldts skildring af Lolland-Falsters overgang til greven i sommeren 1534. Han fortsætter i næste sætning med at berette om hr. Johan Oxe, der forsvarede sin gård Nielstrup mod de sammenstimlede borgere og bønder, en episode, der er strejft i adskillige Danmarkshistorier. Johan Oxe forsøgte først at bestikke almuens anførere, og da det mislykkedes, åbnede han ild mod belejrerne. »Og som hr. Johan Oxe ville (have) fyret på et dobbelt fal-konet, sprang stykket og slog hans lår sønder, hvoraf han døde«, skriver Huitfeldt.

Huitfeldt nærede som statsmand en intens interesse for Grevefejden, og han

rådede over et 1. klasses kildemateriale. Peder Ox, den senere rigshofmester, var 14 år i 1534, og detaljerne om faderens død er øjensynligt blevet refereret vidt og bredt i eftertiden. Våbenhistorisk er episoden interessant ved at demonstrere et medlem af højadelen ivrigt engageret som artillerist. Jyske lov 300 år tidligere forventede i princippet, at styresmændene selv kunne betjene en armbrøst, om end det skinner igennem, at det ikke altid var tilfældet. Vi ser, at idealet om, at højadelen egenhændigt betjente tidens sværeste skyts, levede endnu i 1500-tallet. I Mortensens fremstilling kan vi følge Eske og Anders Billes virksomhed som arkelimestre. Man kan undre sig over, at den gamle ræv Anders Bille i en alder af 62 år – efter at have blameret sig eftertrykkeligt under Grevefejden og være havnet i dyb unåde – partout skulle genoptages i rigsrådet 1539 og indsættes som statholder på Københavns slot. Forklaringen er givetvis, at man ikke kunne undvære hans militære ekspertise i den spændte situation, da konflikten med Nederlandene stundede til.

Mortensen har overset denne konflikt, der mandede ud i en regulær krig 1542-1544, men bringer mange oplysninger om støbning af skyts netop i disse år, der antyder sammenhængen. Et vigtigt kildemateriale, som Mortensen fremdrager, er nogle svenske 1700-tals tegninger af erobret, dansk skyts. Blandt disse meget charmerende tegninger, der kan minde om vor egen Søren Abildgårds tegninger af gravstene, træffer vi (s. 275) endnu et vidnesbyrd om konflikten med Nederlandene, den halve kartove, som lensmanden Iver Krabbe i 1540 fik støbt til Krogen. Det var naturligvis af afgørende betydning, at man under konflikten beherskede Sundpassagen. Kanonen var udsmykket med det danske rigsvåben og en rimet indskrift:

1540 blev jeg støbt i København,
Kongelig Majestæt og Danmark til gavn.
Iver Krabbe lod mig gøre
til Ørekrogen at føre
der at hilse onde, fremmede gæste(r)
med det værste.

Modsat grev Christoffer i 1534 ville Pfalzgreven, Christian II's svigersøn, få en varm velkomst, hvis han dukkede op, fortæller det patriotiske udbrud. Men tilbage til Grevefejden, som Mortensen vel ikke har overset, men dog affærdiger alt for stedmoderligt. Et af hans argumenter lyder, at »som helhed har krigsåret 1534 dog ikke efterladt sig begivenheder af artillerihistorisk interesse« (s. 356). Synspunktet er forstæeligt, når man betænker, at Mortensen udtaler sig på baggrund af et nærmest lammende kendskab til våbenhistorien. Alligevel forbeholder jeg mig retten til at være uenig. Lad gå med Tranekærs sagnagtige overgivelse, som Mortensen strejfer. Derimod savner jeg Søholms på Stevns, som er dokumentarisk belagt, og navnlig endnu en overset konflikt, Københavns slots ugelange belejring efter, at staden havde overgivet sig den 16. juli. Allerede den følgende dag måtte lensmanden, hr. Johan Urne, forsvare sig med en kanonade, da grevens tropper satte over til slotsholmen og plyndrede slottets stalde. Blandt de faldne, der blev truffet af kanonaden, nævnes grevens profos. Det må være det, som Mortensen lidt kynisk – set med blødsødne historikerøjne – kalder beskydning af personel. Samme aften og nat blev der »skudt mægtigt« fra slottet ind mod byen, Københavns første bombardement fra en lidt uvant vinkel (R. Håpke: *Niederländische Akten* s. 216). Denne – indrømmet: absolut mikroskopske – konflikt sluttede den 23. juli, da slottet kapitulerede på favorable vilkår.

Det vil føre for vidt at inddrage stormen på Ålborg den 18. december i det artillerihistorisk slet ikke så uinteressante år 1534, hvor der ligesom i København blev hilst på de »onde, fremmede gæster«, men måske tør jeg henvise til mine bemærkninger i Historie 1980 s. 27-28 og Det gamle Aalborghus s. 179-180, der belyser skytssets rolle i Clemensfejdens finale. Derimod kan jeg ikke dy mig for at avancere et år for at få endnu en af de kulørte, artillerihistoriske pointer med, som jeg savner hos Mortensen. Det er ikke rigtigt, når han skriver, at hovedkilden til slaget ved Øksnebjerg er Krag & Stephanius. Johan Rantzaus samtidige brev, skrevet på selve valpladsen den 12. juni 1535, er trykt i Paludan-Müllers aktstykker, ganske vist lidt lumsk i 2. samling (s. 99-100). Det er her, at hr. Johan med et jagtudtryk træffende karakteriserer de grevelige troppers udfald »som et vildsvin«.

Men når Mortensen nu er så glad for den senere overlevering, kunne han godt have citeret Arild Huitfeldts slagfærdige gengivelse af greven af Hoyas ræsonnement, da han og hans ryttere som rasende orner kastede sig mod den kongelige hær, der havde indledt en beskydning af de greveliges vognborg. »Det var bedre at bide på et glavinds od end på en kartove klod«, hedder det (s. P 1 – bide vistnok i betydningen bede = afvente, holde stand overfor). Måske en visestump fra samtiden? I hvert fald et markant vidnesbyrd om feltskytssets effekt. I øvrigt mener jeg, at Mortensen snarest bør inspicere slagmarken på Øksnebjerg, der endnu i dag er et imponerende skue. Blot må han være forberedt på, at den ikke, som han tror, ligger udenfor Assens. Paludan-Müller skriver »en stærk halv mil fra Assens« (Grevens Feide I s. 427), hvilket er noget ganske andet. Til gengæld gør Mortensen den perifere greve af Hoya al for megen ære, når han tilsyneladende opfatter ham som Grevefejdens titelfigur og gør ham til den ene part i søslaget ved Bornholm. Misforståelsen forklares nok ved, at Mortensen er kommet for skade at ophøje grev Christoffer til hertug. Kender man ikke på Tøjhusmuseet greverne af Oldenburg?

Vender vi blikket fra de historiske episoder og skuer mod det overordnede plan, giver Mortensen et fængslende bud på skydevåbnenes epokegørende betydning i menneskehedens historie. Hans minutiøse undersøgelse af et dansk artilleri fra dets opdukken omkring 1370, indtil han sætter punktum i 1600, er på alle måder beundringsværdig og solidt funderet. Teknikken, som Mortensen skildrer den, er så kompliceret, at man uvægerligt selv i et middelalderår må revidere sine forestillinger om en lidt primitiv tidsalder.

Skyts i senmiddelalderen er udelukkende kanoner, og anmelderen rødmer let ved tanken om, at han tidligere har næret ganske vist dunkle forestillinger om en form for geværer, som skytterne bar (se Når vinden føjer sig s. 60). Det sværeste skyts var de korte, kraftige kartover fulgt af de lange slanger, mens de små falkonetter, som typisk var dem, d'herrer Johan Oxen og Johan Urne betjente sig af, udgjorde det letteste. Hver klasse inddeltes yderligere i fem underafdelinger efter kaliberen: dobbelte, hele, 3/4'er, halve og kvarter. Tror man, at det tekniske hermed er overstået, bliver man imidlertid klogere. Mortensen fremturer uhyre grundigt og instruktivt med at gøre rede for det utroligt omfattende arsenal af remedier, der krævedes for at skytset kunne fungere, samt den ikke mindre komplicerede skydeproces. Det fremgår, at 900 meter var skytssets maximale rækkevidde. Længere kunne man simpelthen ikke iagttage kuglens effekt. Anmelderen tænker på den stakkels hest, der blev skudt på lang afstand forud for stormen på Ålborg.

Mortensen går heller ikke af vejen for at skildre belejringsteknik, artilleriets indflydelse på fæstningsbyggeriet og søkrigsførelsen. Dog undrer det mig, at

han skriver: »Kom fjenden nærmere, overhældtes han på bedste middelalderlige vis med kogende beg, skoldhed vand...« (s. 305). Er det ikke en skrøne? Indrømmet, der figurerer to tønder tjære og en tønde beg på bispeborgen Halds vold i et inventar fra 1541 (s. 484 – men Viborgbispen, der opførte Hald, hed altså Jørgen. Johan Friis er en helt anden person). Mortensen har et godt, detektivisk blik for de danske kongers opkøb af våben i udlandet, men han skylder os en forklaring på, hvordan kong Hans' svære kartove, støbt i Nürnberg 1508 eller 1509, kunne fragtes til Danmark via Lübeck og indskibes her (s. 74), når der nærmest rådede krigstilstand mellem parterne. En hel kioskbasket er den fantastiske historie om den engelske våbenhandler Foxall (s. 209-213), der også viser Øresundstoldens og Sundpassagens enorme betydning for den danske konges kreditværdighed og indkøbsmuligheder. Roses bør endelig Mortensens fine skildring af den danske pontonbro under Syvårskrigen (s. 376), mens troppebevægelserne til gengæld trænger hårdt til at justeres.

Hermed slipper Mortensen dog ikke for flere hilsner, om end de er af en venligere art end dem, der var tiltænkt den nederlandske krigsflåde i 1540. Vi er ilet forbi begyndelsen og den kompliment, Mortensen ubetinget fortjener, fordi han straks stejler over, at skyts først skulle forekomme i Danmark i 1372 (s. 64). Her kunne man tænke på Sjællandske Krønikes skrækblandede skildring af krigerkongen Valdemar Atterdags fremfærd mod sine fjender i 1358, som han overalt »tugtede umådeligt med sværd, ild, lænker og død«. Et højdepunkt er skildringen af Christian II's artilleri (s. 92-93, 108), der på fuldendt vis kompletterer det etablerede billede af hans rustninger. Navne, begivenheder og kronologi roder fælt, hvilket atter fører til utallige fejlslutninger, men ellers er det faktisk imponerende, hvad Mortensen har gravet frem om den militære side af Kalmarunionens opløsning.

Hans skildring af den store undsætningsflåde 1532 – den, der fulgte i kølvandet på Frankes dristige ekspedition – virker derimod noget mat, hvilket hænger sammen med, at han har overset, at Lübeck, Rostock og Stralsund bidrog med 14 orlogsskibe. Det forklarer, at kansleren Utenhof kunne karakterisere den som »den stateligste flåde, der i mands minde var set i disse riger, hvad skyts og skibe angår«. Mortensen undrer sig desuden over, at det ikke var de kongelige anlæg, der holdt sig længst under Grevens fejde, men Roskildebispens borge. Forklaringen er den simple, at grev Christoffer straks efter sin succesrige entré på Sjælland den 22. juni 1534 kom i besiddelse af kronens slotte. Den ambitiøse Roskildebisp, Joachim Rønnow, valgte dernæst som sine standsfæller efter en kort turbulens at forlige sig med den nye magthaver, men under adelsjagten i januar 1535 flygtede han til Jylland og hylkede Christian III. Det er grunden til, at Hjortholm og Dragsholm i de første måneder af 1535 måtte udstå beskydninger af de grevelige tropper. Her som overalt i værket fornemmes tydeligt, at den »gammeldags« Danmarkshistorie udgør snehvide pletter i det mortensenske univers, uberørt af studierne ved Århus universitet.

Om Dragsholm skriver Mortensen i øvrigt (s. 357): »Endnu ved dets overgang til kronen året efter lå uden for slottet et stort antal af de kartovekugler, der var blevet affyret under belejringen«. Her får man det indtryk, at kuglerne lå, hvor de havde ramt eller rettere ikke ramt. Går man til hans udmærkede bilag (s. 483), ser man dog, at Christian III's befuldmægtigede på Dragsholm forefandt 48 kartovekugler liggende »uden på muren«. Mon ikke de fjendtlige kugler er blevet stablet på muren, da man ryddede op, efter at belejringen var blevet hævet? På Hald noterer Mortensen en kanon, der lød det besynderlige navn Silkeborg (s. 200, 484). En anden mulighed, som anmelderen hælder til,

er, at Silkeborg var navnet på det blokhus, hvor kanonen stod. 1500-tallets relativt sætninger kan undertiden være lidt knudrede.

Mere magelige naturer ville have tabt pusten mod slutningen af 1500-tallet, men Mortensen følger med usvækket energi århundredet helt til dørs. En interessant these, som han har broderet sammen med Niels Probst, går ud på, at det var Syvårskrigen »skytsintensive kampform«, der inspirerede engelsk søtaktik senere i 1500-tallet (s. 347, 450). En dansk aktie i sejren over Den spanske Armada lyder da umiddelbart tiltalende, men strider unægteligt imod de obligate, nationale mindreværdskomplekser.

Tøjhusmuseet bryster sig meget forstæeligt af det færdige værk, som det fremgår af direktørens henrykte forord, men kunne man ikke have rakt forfatteren en hjælpende hånd under trykningen? Noterne er sat helt forkert, som om en ond fe har været på spil. De hjemmestrikkede rebus'er og forkortelser burde være opløst, og når C.F. Allen for snart 150 år siden kunne finde ud af at angive hvilke sider, noterne gjaldt – ret vitalt for læseren, når de ikke er fortløbende – skulle man tro, at det også kunne lade sig gøre i dag. Der skal ikke henvises til breve på Rigsarkivet, når de foreligger trykt i en kildeudgave. Registeret præges af et misforstået kinesisk æskesystem, der gør det ret uanvendeligt. Som simpelt navneregister fungerer det i hvert fald ikke. Et par stikprøver faldt alle katastrofale ud. Her kunne den nye teknik med fordel have været anvendt. Og hvorfor støde vore norske brødre ved at udstyre deres nationale diplomatarium med et højt unorvegisk w? Til gengæld er alle illustrationerne flotte og velvalgte, også Mortensens egne, fine fotografier.

Disse knubbede ord gælder udenværkerne. Hovedsagen er, at selve værket må betegnes en urokkelig landvinding for senmiddelalderens og renæssancens Danmarkshistorie. Blot håber man, at Mortensen efterhånden vil overvinde sin uvilje mod de »historiske episoder«, der kan give museumsgenstandene substans og minde om, at historie er et humanistisk fag.

Mikael Venge

VIVIAN ETTING: Fra fællesskab til blodbad. Kalmarunionen 1397-1520. Gyldendal 1998. 231 s.

Bidragene til dansk middelalderhistorie falder tæt i denne tid; navnlig sådanne, der tilstræber at præsentere middelalderen for en bredere kreds. I denne kategori falder også Vivian Etings fremstilling af Kalmarunionens historie. Bogen vil sikkert gøre god fyldest i denne funktion: den er smukt produceret, har mange fine billeder og gør meget ud af historiens farverige sider.

For faghistorikeren er bogen derimod en skuffelse. Som det allerede er påpeget af andre anmeldere, er vægtningen af stoffet ulige.¹ Socialhistorien behandles så at sige ikke, og den politiske historie nedtones stærkt og fortælles uoplagt. Christian 1.s store udenlandsrejse i 1474-75 gennemgås ganske vist udførligt, men får derved også en plads, der er ude af proportion med resten af den politiske historie. Til gengæld giver det anledning til at bringe mange flotte billeder fra kongens rejserute. Kulturhistorien har tydeligvis Vivian Etings interesse. Den skildres veloplagt og med inddragelse af meget materiale, som synes upå-

¹ Se Lars Bisgaards anmeldelse i Fortid og Nutid 1999, s. 67; og Anders Bøghs i Historie 1999, s. 158-160.

aget af danske historikere. En konsekvent kulturhistorisk tilgang til Kalmarunionens historie ville have været noget nyt og kunne have givet spændende resultater, også for den politiske histories vedkommende. Der er tilløb til det flere gange, men resultaterne udnyttes ikke efter fortjeneste. Christian 1.s udenlandsrejse er allerede nævnt; det havde været oplagt at sammenligne Erik af Pommerns store udenlandsrejse i 1423-25 med Christian 1.s. Til begge kongers rejser er der overleveret et ganske godt kildemateriale, og det er i virkeligheden vores eneste mulighed for at skildre forholdene ved deres hof, selvom det altså i disse tilfælde er hoffer på rejse. Forholdene ved Christian 2.s hof lader sig vel også til en vis grad oplyse, og kunne sammen med de to andre kongers sige meget om hofkulturen under Kalmarunionen. Kapitlet om unionskronerne i Vadstena – der munder ud i en overbevisende rekonstruktion af Filippas ellers tabte krone – er elementært spændende, men kunne have været set i lyset af resultaterne af den omfattende internationale forskning i herskersymboler. Noget tyder på, at Erik af Pommerns giftermål med den engelske Filippa betød en vis engelsk påvirkning. Fra England kan Erik i hvert fald have hentet inspiration til både de såkaldte våbenbreve, hvorved modtagerne ophøjedes i adelsstanden og til den af ham indstiftede ridderorden. Sammenholdt med forholdene under Christian 1. (der som bekendt også indstiftede en ridderorden) kunne det have oplyst os om kontinuitet og brud i unionskongedømmets ydre manifestation, selvom kildematerialet ikke rækker til undersøgelser af den art, der er foretaget for den ældre enevældes vedkommende.² En kulturhistorisk fremstilling af den brede befolkning leder man forgæves efter, så også denne mulighed lader Vivian Etting uudnyttet. Medmindre fremstillingens indhold er bestemt af forlaget, synes det nærmest som om forfatteren har tvivlet på bærekraften af en kulturhistorisk tilgangsvinkel, selvom det er den, der interesserer hende mest. Som resultatet foreligger, får læseren en bog med enkelte gode kulturhistoriske afsnit iblandet politisk historie, der lader en del tilbage at ønske.

Anders Leegaard Knudsen

NYERE OG NYESTE TID

R. PO-CHIA HSIA: *The World of Catholic Revival, 1540-1770*. Cambr. UP 1998. – xi + 240 s., ill.; £ 12.95 (pb.).

ROBERT BIRELEY: *The Refashioning of Catholicism, 1450-1700*. London, Macmillan 1999. – vii + 231 s.; £ 12.99 (pb.).

En samlet revision af modreformationen og den katolske reform – *la controriforma* og *la riforma cattolica* – har længe været undervejs, forberedt af en næsten endeløs række specialstudier fra begge sider af konfessionstæppet. En stor del har haft karakter af lokale eller regionale studier, f.eks. det franske samleværk om Frankrigs 175 bispedømmer, deriblandt Jean Delumeaus bind om Rennes stift, som hører til de bedre. At netop Delumeau fremdrages skyldes hans bog om katolicismen mellem Luther og Voltaire (Paris 1971; eng. oversættelse

² Se f.eks. Sebastian Olden-Jørgensen: *Statsceremoniel, hofkultur og politisk magt i overgangen fra adelsvælde til enevælde - 1536 til 1746*. Fortid og Nutid 1996, s. 3-20.

1978), hvis to hovedteser gik ud på, at kristianiseringen af den lokale befolkning først fandt sted som et produkt af den katolske reform, og at folk i oplysnings-tiden blev trætte af kirkens advarsler om evig straf og gradvis blev sækulariseret. Samleværket skulde altså efterprøve teserne, men det afslører også betydelige regionale forskelle.

Siden 1970'erne har den internationale forskning også undersøgt og analyseret en række emner tematisk. På tærskelen står Hubert Jedins firebindsværk om tridentinerkonciliet 1545-63, der klart strukturerer dets – dogmatiske og administrative – indhold gennem tre faser, indtil pavestolen endelig fik bugt med konciliarismen, der siden senmiddelalderen havde generet dens politiske og centralistiske mål – og nu banede vejen for absolutistiske former. Siden har Paolo Prodi netop betonet – og måske overbetonet – kuriens rolle som avantgarde for den verdslige absolutisme, men samtidig – og med rette – understreget den politiske og administrative centralisering. Tridentinerkonciliet løste blot ikke alle problemer, gejstlighedens residenspligt, ophobningen af embeder og beneficier. Den italienske kirke havde som den skotske historiker Denis Hay påpegede altfor mange og fattige stifter, som næsten nødvendiggjorde ophobningen. Siden har en amerikansk historiker, Barbara Hallman dokumenteret ophobningen af embeder og beneficier 1492-1663, et noget ejendommeligt sted at standse, hvis man vil undersøge konsekvenserne af conciliet. Det kuriale bureaukrati i 1500-tallet har den engelske historiker Peter Partner undersøgt, med understregning af pavernes høje kvalitet, centralisering og patron-klientrelationerne.

Tilsammen kan man antage, at denne underskov af specialundersøgelser har kunnet bane vejen for de to synteser, der fremkom i de forløbne to år, R. Pochia Hsia's (University of New York) og Robert Bireleys (Ignatius Loyola University, Chicago). Begge må siges at være vellykkede, selvom prisen i anmelderens øjne må tilfalde den sidste: hans bog er helstøbt, lysende klar og har en tese, der gennemføres konsekvent.

For Bireley skyldes katolicismens gen- eller omforming – *refashioning*, et ord, som selv en stor ordbog ikke kender – mellem 1450 og 1700 impulser eller udfordringer udefra, fem i alt: statsmagtens vækst, sociale og økonomiske ændringer, den europæiske ekspansion, humanismen (der allerede i 1400-tallet havde kritiseret kirken) og – den traditionelle forklaring – de protestantiske reformationer. Under denne synsvinkel må de gængse etiketter – katolsk reformation og modreformation – naturligvis blive utilstrækkelige. Synspunktet understøttes af den tyske forsknings (Heinz Schilling, Wolfgang Reinhardt) betoning af konfessioner og konfessionaliseringsprocessen og dens konsekvenser. Men selvom Bireley oftere bruger betegnelsen 'socialdisciplinering', kan man dog savne Gerhard Oestreichs studier.

Femdelingen udelukker naturligvis ikke, at elementerne fungerede isoleret, tværtimod betoner Bireley. Især tillægger han tridentinerkonciliet afgørende betydning: den katolske kirke fik orden i sit bo, pavemagten overvandt konciliarismen, den pavelige absolutisme grundfæstes, pavemagten blev centraliseret osv., ganske som i verdslige – også protestantiske – stater, hvor stænderne fungerer som parallel til konciliarismen. På mange måder følger Bireley her Delumeaus fortolkning, omend mere velvilligt; enkeltmennesket fik ved skriftemålet kontakt med og vejledning af præsten; netop her for velvilligt, fordi både Delumeau og John Bossy i skriftemålet også ser et kontrolinstrument, et led i socialdisciplineringen.

På debetsiden understreger Bireley ligesom Konrad Reppen, at pavemagten

– Urban VIII og Innocens X – 1648 forskertede sin internationale position gennem sin uforsonlighed. Ligeledes fremhæver han slagsmålet i Wien mellem ‘høge’ og ‘duer’ – kardinal Dietrichstein og den kejserlige skriftefader Lamormaimi, SJ – forud for freden i Prag 1635. Denne episode parallelliseres med Galileis konfrontation kort forinden med den romerske inkvisition, der fastholdt skriften bogstaveligt og støttede sig til Aristoteles og Thomas Aquinas overfor den frembrydende empiri.

Tilpasning til de nye rammer står da som en hovedtese; samme synspunkt anlægger Hsia i sin bog, der sætter sig som mål at behandle fire temaer, reorganisationen af den katolske kirke ovenfra – herunder dens doktriner – vekselvirkningen mellem politik og religion i Europa, den fornyede katolicismes sociale og økonomiske manifestationer og mødet mellem det katolske Europa og den oversøiske verden; beskedent føjer Hsia til, at hvis bogen kan give anledning til debat og forskning, vil den have tjent sit formål. Begge forfattere lægger altså hovedvægten på katolicismens forvandrings- og omformningsproces over et langt tidsspand; Bireley fra 1450, da den interne, humanistiske kritik i Italien fik mæle, frem til 1700; Hsia derimod 1540, da jesuiterordenen grundlægges og frem til dens opløsning i Latinamerika 1767, et træk, der således nærmest får symbolsk betydning.

Som det vil fremgå, behandler begge bøger de samme emner og uden større forskelle. At anmelderen vil give Bireley fortrinnet beror på, at hans perspektiv har større og mere generel gyldighed. Om etiketterne *refashioning* og *revival* helt dækker forløbet, får stå hen; tilpasning, modernisering og ajourføring under indflydelse af ydre impulser vilde måske indfange pointen bedre.

E. Ladewig Petersen

LENA TÖRNBLOM: Kastelholm, en nyckel till Sverige. Ett slottsläns politiska och militära betydelse åren 1470-1523. (Bibliotheca Historica 11. Finska Historiska Samfundet) Helsingfors 1996. 204 s.

»Nøglen til Sverige,« således beskrev linköpingbispen Hans Brask Kastelholm slot for Gustav Vasa i 1525. Lena Törnblom har valgt at lade denne betegnelse dække hele perioden 1470-1523, og ikke blot Gustav Vasas første tid ved magten.

Emnet for Lena Törnbloms afhandling er Kastelholms slot og slotslens politiske og militære betydning på regionalt og rigsplan. Der gives ingen forklaring på den kronologiske begrænsning – fra Sten Sture d.æ.'s valg til rigsforstander til afslutningen af oprøret på Ålandsøerne og Gustav Vasas kongevalg – men den er vist tildels bestemt af det skriftlige kildemateriale. Slottets tidlige historie er dårligt kendt, og der er stadig tvivl om grundlæggelsestidspunktet og dateringerne af de ældste byggefaser.¹ Almindeligvis antages det dog, at de ældste dele af Kastelholm opførtes i slutningen af 14. årh. Forfatteren vil imidlertid

¹ Jf. Anna-Paula Andersson og Piotr Palamarz: »Kastelholms slotts Södra länga och den sk dubbelrumsläggningen; resultat av de byggnadshistoriska undersökningarna.« Åländsk Odling 48 (1988), s. 35-73. Heri kritiseres en af Törnbloms tidligere undersøgelser af Kastelholm; til gengæld er Anderssons og Palamarz' artikel ikke optaget i literaturlisten i det her anmeldte værk.

ikke lave en antikvarisk og arkitekturhistorisk undersøgelse af slottet, men i stedet sætte det ind i den almindelige historie. Fremstillingen begynder med spørgsmålene om slottets beliggenhed og økonomiske grundlag. Derefter behandles Kastelholm i sturetiden generelt, mens høvedsmændenes sociale status og embedsperioder er skilt ud som et særligt kapitel. Dernæst skildres slottets historie i slutningen af Kalmarunionen. Kastelholms rolle i den senmiddelalderlige svenske fortifikationshistorie får et særskilt kapitel, hvorefter resultaterne samles i et sammendrag. Bogen slutter med en række bilag samt kilde- og litteraturfortegnelser.

Törnbloms kildemateriale er diplomer, fogedregnskaber og krøniker, først og fremmest Sturekrøniken og Peder Svarts krønike om Gustav Vasa, suppleret med arkæologiske og bygningshistoriske undersøgelser af selve slottet. Kombinationen af skriftlige og ikke-skriftlige kilder bør være obligatorisk ved undersøgelser af jordfaste levn. I Danmark er den i mange år praktiseret i forbindelse med Nationalmuseets udgave af Danmarks Kirker, ligesom Rikke Agnete Olsen på denne måde opnåede afgørende, nye resultater i sine borghistoriske undersøgelser.

Törnblom må trods stor flid medgive, at det ikke med sikkerhed er muligt at afgøre hvorledes grundlæggelsen og udviklingen af Kastelholm påvirkede den lokale befolkning. Men det står klart, at slotslenet i perioder må have givet underskud. Når posten som lensmand alligevel altid blev besat med et rigsrådsmedlem, må den væsentligste betydning have været politisk og militær, snarere end økonomisk. Hun tilslutter sig åbent Hans Brasks vurdering af Kastelholm som nøglen til Sverige, uden at overveje om biskoppen udtalte sig i en særlig situation eller bare tog munden for fuld. I stedet lader hun karakteristikken gælde hele den undersøgte periode ud fra ræsonnementet: Stockholm var nøglen til Sverige; Kastelholm var nøglen til Stockholm, ergo var Kastelholm nøglen til Sverige. Det er dog tvivlsomt om ræsonnementet holder. Törnblom påpeger ganske vist betydningen af slottet som base for undsættelses- og forsyningsoperationer til Stockholm, hvis byen blev belejret, men hun argumenterer alligevel for, at tabet af denne base ikke var katastrofal for forsvaret af byen. Dermed forsvinder Kastelholms nøglerolle, selvom slottet alt taget i betragtning må have været et vigtigt støttepunkt.

Alt i alt er der dog tale om en fortjenstfuld undersøgelse af et vigtigt slot og slotslen i en dramatisk periode af Nordens og Østersøområdets historie.

Anders Leegaard Knudsen

Findbücher, Inventare und kleine Schriften des Landeshauptarchivs Schwerin.
Band 3: Findbuch des Bestandes 2.11-2/1 Acta externa. Band 1: Beziehungen Mecklenburgs zu Staaten und Städten des Ostseeraumes. Bearbeitet von KERSTIN RAHN. Schwerin, 1998. 412 s., ill.

Detaljerede arkivregistraturer som den her foreliggende er uhyre nyttige og inspirerende, men desværre sjældne i vore dage. Gruppen af Acta externa omfatter de mecklenburgske hertugers vigtigste udenlandske korrespondance fra begyndelsen af 1400-tallet til 1918, dog med hovedvægten på 1600- og 1700-tallet. Der er tale om både hertugdømmets officielle politiske korrespondance og om fyrstefamiliens mere private breve. Hovedemnerne er politik, diplomati, økonomi og dynastiske spørgsmål. Arkivalierne stammer fra de hertugelige kan-

cellier i Güstrow og Schwerin, og materialet er ordnet i omkring 500 pakker, hvoraf det nu foreliggende bind registrerer de 168.

Man må imponeres over de mecklenburgske hertugers omfattende forbindelser til lande og byer i Baltikum og Skandinavien og over de omfattende og mangeartede informationer, de fik indsamlet. Afsnittet om materiale vedrørende Danmark fylder fyre sider i registraturen, om Slesvig-Holsten er der halvt så mange, men om Sverige godt hundrede sider. I hvert lands afsnit kommer indførslerne i nogenlunde kronologisk rækkefølge, men man er desuden godt hjulpet af bogens omfattende person-, sted- og sagregistre. De danske indførsler spænder lige fra et udateret bønsskrift fra Erik af Pommern til hertug Johann af Mecklenburg om støtte i den slesvigske fejde til adskillige akter om præjssiske troppers gennemmarsch af Mecklenburg i 1848 på vej til kampene i Slesvig-Holsten.

Når registraturen først er udarbejdet nu, er årsagen, at Acta externa i 1942 blev evakueret til forskellige dybe minegange på grund af krigen. Da jerntæppet sænkedes efter krigen, lå store dele af arkivalierne endnu i Vesttyskland. Herfra kom de først tilbage til Schwerin i 1987 – ganske vist i god fysisk stand, men kun dårligt registreret. Det er denne misere, man nu er begyndt at råde bod på fra de schwerinske arkivarers side.

Erik Gøbel

JØRGEN NYBO RASMUSSEN: Claus Bergs Altertavle, Rhodos, Kbh. 1997, 120 s. ill., kr. 250.00.

Claus Bergs berømte altertavle, der i dag kan ses i St. Knud i Odense, stod oprindeligt i Gråbrødre Kirke sammesteds. Den blev fremstillet i årene omkring år 1520 på afdøde kong Hans' enkedronning Christines foranledning. Denne altertavles »religiøse indhold« er forfatteren Jørgen Nybo Rasmussens ærinde, og det er der kommet en letlæst og velillustreret publikation ud af.

For den læge læser er der udmærkede orienteringer om franciskanerne i Odense og om dronning Christines liv og levned. Men hovedærinde er en nytolkning af altertavlen. Nok så flot på bogens bagside står: »Alt på tavlen har forlængst fået sin placering i kunsthistorien, men tavlens religiøse indhold har ofte været fejlfortolket«. Dette skal man imidlertid nok tage med et gran salt. Altertavlen har ofte været genstand for ikke kun én, men mange tolkninger, hvoraf næppe nogen kan siges at være den eneste gyldige. Der kan i et billedudsagn udmærket ligge mange fortolkningslag, som ikke nødvendigvis behøver at udelukke hinanden. Lige før denne udgivelse kom Danmarks Kirkers version ved Birgitte Bøggild Johannsen, og de to forfattere har indbyrdes haft udveksling af tanker omkring værket, og begge har efter videnskabelig gentlemansagreement henvist til hinandens arbejders eksistens. Men enige er de ikke altid.

Nybo Rasmussens egen hovedtese er, at tavlen skal tolkes ud fra lignelsen om »det sande vintræ«, og Birgitte Bøggild mener, at det er en fremstilling af en himmelvision med Kristus på Livets træ i Paradiset efter Dommedag. Begge henviser til forskellige skrifter af franciskaneren Bonaventura (1221-74), men får forskellige resultater.

Nybo Rasmussen forsøger også at pille lidt ved de forskellige helgenidentifikationer. Her skal ikke gåes for meget i detaljer, men blot anføres, at han i modsætning til andre flere steder fortolker mænd som kvinder. I øverste række får således Bathseba plads bag David og Sara plads bag Abraham. En noget dristig

tolkning. Hvis det er rigtigt, er det første gang at bemeldte damer bliver ophøjede til en plads i rækken af mandlige konger, apostle og helgener!

Forfatteren ser endvidere gerne, at dronning Christine har ønsket at hendes søn – af Nybo Rasmussen identificeret som franciskaneren bror Jakob – blev afbildet på tavlen. Han udkaster som en hypotese, at den hellige Frans af Assisi, der indtager en central plads på tavlen, har lånt bror Jakobs ansigtstræk. Det er en fortolkning, der ikke kan dokumenteres på nogen måde, og kun kan stå som resultat af forfatterens tro på sin egen ønskedrøm.

Dorthe Falcon Møller

ANJA VICTORINE HARTMANN: Von Regensburg nach Hamburg. Die diplomatischen Beziehungen zwischen dem französischen König und dem Kaiser vom Regensburger Vertrag (13. Oktober 1630) bis zum Hamburger Präliminarfrieden (25. Dezember 1641). Schriftenreihe der Vereinigung zur Erforschung der Neueren Geschichte Bd. 27. Aschendorff Münster, 1998. xiv + 529 s. ISBN 3-402-05678-X.

Professor Erling Ladewig Petersen viste i sin glimrende litteraturoversigt i *Historisk Tidsskrift* 99 Hæfte 1,¹ hvorledes der i de seneste år efter en periode med stilstand har været meget stor interesse for 30-årskrigen epoke, kulminerende med de store udstillinger i Münster og Osnabrück i 1998 i anledning af 350-året for Den vestfalske Fred.²

Et af de meget energiske udgiverselskaber i denne forbindelse er Die Vereinigung zur Erforschung der neueren Geschichte, der ledes af professor Konrad Repgen i Bonn. Blandt selskabets nyeste produkter skal nævnes en meget nyttig bibliografi om den vestfalske fred,³ samt Anja Victorine Hartmanns disputats (dissertation) ved universitetet i Marburg om udviklingen i de diplomatiske forhandlinger mellem Frankrig, Sverige og Kejseren i perioden 1630-1641.

Kort tid efter at Danmark var sat ud af spillet ved freden i Lübeck 1629, så det en kort tid ud til, at man kunne undgå en europæisk storkrig ved de forhandlinger, der blev ført i Regensburg mellem Frankrig og kejseren. Forhandlingerne brød imidlertid sammen i oktober 1630 givetvis under indtryk af den svenske invasion i Pommern samme sommer. Først i slutningen af 1641 lykkedes det i Hamborg at få aftalt rammerne for den fredskongres, der endelig i 1648 skulle give Europas folk den så længe ønskede almene fred.

Af de mange mærkelige træk ved denne dramatiske periode har forfatteren hæftet sig ved, at til trods for at der de fleste år stod store franske hærstyrker i Det tyske Rige og til trods for, at kejseren i 1636 var lige ved at erobre Paris, så var der (på trods af utvetydige opfordringer fra henholdsvis Sverige og Spanien) ingen erklæret krig mellem de to magter og følgelig heller ingen våbenstilstand. Måske netop derfor var det også så vanskeligt at formulere vilkårene for en egentlig fred, således at forhandlingerne om indholdet af de pas, som de stridende stater gensidigt skulle udstede, kom til at strække sig over mange år.

¹ E. Ladewig Petersen: *Nyt om Trediveårskrigen*. HT 99 s. 93-121.

² »1648. Krieg und Frieden in Europa«, bd. 1-3, udg. af Klaus Bußmann og Heinz Schilling. Münster/Osnabrück 1998.

³ *Bibliographie zum Westfälischen Frieden*. Udg. af HEINZ DUCHARDT, 1996, xiv + 388 s. 180 DM. Aschendorff Münster.

Anja Victorine Hartmann har meget grundigt og systematisk gennemgået hele den bevarede diplomatiske korrespondance i arkiverne i Paris, Wien og Vatikanet, og bogen er en særdeles omhyggelig gennemgang med et fyldigt, ofte ordret referat af disse kilder, mens der ikke er megen analyse af brevene og slet ingen langsigtede perspektiver.

Christian 4.s rolle som mægler i disse komplicerede forhandlinger har man haft godt kendskab til lige siden Fridericias dage,⁴ og der har været en helt klar tendens til opfatte kongen som en lidt naragtig person, der forsøgte at spise kirsebær med de store. Dette blev til sidst katastrofalt for landet, da svenskerne ikke længere ville finde sig i kongens dobbeltspil og sendte general Torstensson op for at ordne sagen, hvilket endte med freden i Brömsebro 1645.

Det er interessant at bemærke, at Anja Victorine Hartmann, der ikke er hæmmet af et traditionelt dansk syn på Christian 4.,⁵ opfatter kongens mæglingsforsøg som dygtige og velmente forsøg på at bringe parterne til forhandlingsbordet. Dette gælder især den afgørende fase i 1640-41, hvor det faktisk var et brev fra Christian 4., der blev grundlag for de beslutninger, der blev truffet ved kejserhoffet med hensyn til udformningen af pas m.v. for gesandterne, og som til sidst resulterede i præliminær-freden i Hamborg.

På denne baggrund forstår man nok bedre overraskelsen i Danmark over Torstenssons helt uventede angreb i efteråret 1643.

Karl-Erik Frandsen

Krig och fred i källorna. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 1998, redigeret af KERSTIN ABUKHANFUSA m. fl. Trykt Jyväskylä 1998.

Denne smukt udstyrede antologi indgår i Sveriges fejring af 350-året for den westfalske fred. Derfor drejer de fleste artikler – 11 ud af 14 – sig om den svenske deltagelse i Trediveårskrigen og om fredsslutningen i Osnabrück. De øvrige berører spredte militære temaer fra det 20. århundrede.

En række af de emner som tages op i bogen, har været genstand for omfattende forskning. Det drejer sig blandt andet om Sveriges krigsmål, de svenske armeers styrke og sammensætning, krigens finansiering, den svenske militærforvaltning og de svenske gesandter til fredskongressen. Andre afspejler nye interesser. Man kan således blive orienteret om den svenske militære kartografi, om fredsdelegationens omkostninger, om den pavelige mæglers forhold til Sverige, om Stockholm-hoffets fejring af fredsslutningen og om den svenske litteratur omkring 1648.

Bogens bidrag erstatter næppe nogen af de værker som de bygger på, men de er let tilgængelige og vel udstyrede med henvisninger, i nogle tilfælde udformet som kommenterede vejledninger til videre læsning. Antologien er altså godt egnet som introduktion til de seksten år, hvor Sverige blev en stormagt og gav Nordens og Europas historie en ny retning.

Gunner Lind

⁴ I:A: Fridericia: Danmarks ydre politiske historie i tiden fra Freden i Lybeck til Freden i Kjøbenhavn (1629-1660) bd. 1. Kbh. 1876.

⁵ KARL-ERIK FRANSEN: Christian IVs udenrigspolitik i nyt lys. HT 98, s. 99-109.

BIRGITTA JORDANSSON og TINE VAMMEN red. *Charitable Women – Philanthropic Welfare 1780-1930*. Odense: Odense University Press, 1998. 286 s. illustr.

I de senere år er flere forskere begyndt at vende opmærksomheden mod den private velgørenhed som en af forudsætningerne for velfærdsstaten ved siden af arbejderbevægelsen og de offentlige aktiviteter inden for fattighjælp, uddannelse og sundhedsvæsen. Filantropien har især interesseret kvindeforskere, sikkert fordi den var et område, hvor kvinder havde mulighed for at virke uden for hjemmet. Ved at filantropien tildeles større betydning for velfærdsstatens udvikling, kommer kvindernes rolle også til at blive større i skabelsen af den, da de i højere grad havde deres virke her end i andre dele af det offentlige liv. Dette arbejde med den private velgørenhed udviklede sig for flere kvinder til en vej ind på arbejdsmarkedet. De sociale spørgsmål blev både det område, hvor kvinderne koncentrerede deres politiske interesse og konkrete virke. Begge disse vinkler på filantropien, som en af velfærdsstatens rødder og som en vej for kvinderne ud i det offentlige liv belyses i de fleste af kapitlerne i »Charitable Women – Philanthropic Welfare 1780-1930«. Bogen er resultat af et nordisk forsknings-samarbejde om filantropi og den sociale konstruktion af de nordiske velfærdsstater og rummer fem svenske, tre danske og et norsk bidrag. Det er en usædvanlig smuk bog og den rummer en hel del fine illustrationer især af de aktive kvinder, men også af en del af deres klienter.

Bogen er især beregnet til ikke-nordiske læsere, selv om læserskaren, når det kommer til stykket, nok alligevel vil være størst her i Norden. I nogle af kapitlerne tager man denne opgave alvorligt og kommer med baggrundsoplysninger om det land eller den by som behandles. Viden, som man ikke kan forudsætte bekendt hos ikke-nordiske læsere, andre kapitler er mindre informative på det punkt og det vil givetvis vanskeliggøre forståelsen.

Birgitta Jordansson, den ene af de to redaktører, har skrevet et interessant kapitel om filantropiske foreninger i Sveriges næststørste by, Göteborg. Bidraget har klare hypoteser, er nuanceret i sin fremstilling og rummer interessante teoretiske refleksioner. I bogens indledning fremhæver redaktørerne behovet af lokale studier, det er også blandt dem man finder bogens mest interessante studier, f.eks. denne. Gennem undersøgelsen af den göteborgske filantropi viser Jordansson, at godt nok var det de fattige, der var målet for filantropiens aktiviteter, men det var især de fattige af borgerskabet, filantroperne bekymrede sig om. Der var også forskel på, hvordan hjælpen blev givet afhængig af målgruppen. De fattige fra arbejderklassen var ifølge filantroperne selv skyld i deres fattigdom og hjælpen fulgtes af kontrol og forsøg på opdragelse. De fattige fra borgerskabet var havnet i ulykke, de skulle hjælpes så diskret som muligt. Jordansson viser også, hvordan paternalisme og individualisme blev forenet i det filantropiske arbejde. Individierne var genstand for filantropien og de var dem, der skulle hjælpes til at klare sig selv, men alle var ikke lige værdige som individer eller borgere, og det legitimerede, at individualismen kunne kombineres med en ret udstrakt grad af patriarkal og autoritær behandling af dele af de hjælpøgende.

Tine Vammen begynder sit kapitel om kvinder i den københavnske filantropi, 1849-1915, forbilledligt med en introduktion af det danske samfund, hun beskæftiger sig med, til hjælp for ikke-danske læsere. Hun opstiller tre teser: Kvinderne var i stand til at forcere nogle af de juridiske hindringer for deres deltagelse i samfundslivet. Kvinder spillede en central rolle i det filantropiske arbejde, og det gav dem adgang til deltagelse i det lokale politiske liv. Filantropien

gav kvinder mulighed for at opnå lokale positioner, men ikke nationale. Tine Vammen viser, som Anne Lise Seip, se nedenfor, at filantropien var en vej ind i det sociale arbejde som erhvervsarbejde for nogle kvinder. Filantropien skabte også institutioner, som siden hen blev offentlige f.eks. mødrehjælpen, dvs. der var en meget direkte forbindelse mellem filantropien og velfærdsstaten. Tine Vammen bruger begrebet filantropisk maternalisme til at beskrive, hvordan familien var målet for filantropien, men også midlet. De velgørende kvinder agerede som forældre for de fattige. »Philanthropic maternalism legitimised female benefactors and activists as quasi-parental individuals, invested with the self imposed power and authority to decide and moralise upon, what even (r?) served their infantilised young or adult client best.« (s. 99). Kapitlet rummer en grundig analyse, som giver et interessant og sammensat billede af de københavnske velgørenhedsorganisationers mål og midler, de kan ikke sættes på en formel. Det eneste der skæmmer, er manglende korrekturlæsning.

To bidrag omhandler velgørende kvinder i Stockholm, der kom fra forskellige miljøer og havde forskellige strategier. Det ene handler om Anna Hierta-Retzius, en kvindelig kapitalist, der både agerede ved at påvirke forholdene i den virksomhed, hun og hendes søstre havde arvet, f.eks. gennem at organisere fritidshjem, en KFUK-afdeling mv. og ved filantropi i andre sammenhænge, f.eks. biblioteker og kogeskoler for arbejderklassepiger, og hjælp til »pauvres honteux«, især kvinder. Anne Hierta-Retzius og hendes søster Ebba Lind, der var mindre udadvendt, men også aktiv filantrop, var døtre af en af Sveriges mere fremtrædende liberale politikere. Han talte for kvindens rettigheder, ret til ejendom og uddannelse. Denne baggrund kan bidrage til at forklare deres engagement, omend de selv havde fået en traditionel opdragelse. Gennem at blande sig i virksomhedens drift, dog kun i begrænset omfang og især på det sociale område, brød de en grænse mellem mænds og kvinders domæne, mellem offentligt og privat. Forfatteren, Kerstin Norlander, spørger, hvorfor de ikke blandede sig mere, hvad der forhindrede dem. Hun spørger sig ikke om de faktisk ønskede det. Især Anna Hierta-Retzius interesserede sig dog også for kvindesagen, selv om hun måske ikke havde samme politiske mål som dagens kvindeforskere. Hun var meget aktiv i Svenska kvinnornas nationalförbund og Föreningen för gift kvinnas äganderätt. Filantropien og kvindesagen udvikledes samtidigt og varetoges ofte af de samme foreninger. Dette kapitel rummer gentagne gange spørgsmål, som stilles ud fra en forestilling om at kvindernes mål, også den gang, var at opnå ligestilling med mændene. Det er en projektion af senere tiders forestillinger om et godt liv, snarere end et forsøg på at forstå de studerede kvinders motiv og selvforståelse.

Den anden kvinde, som følges, er Anna Lagerstedt. Hun tog initiativ till Stockholms Arbetarhem. Hvor Anna Hierta-Retzius havde mange andre gøremål ved siden af filantropien, helligede hendes navnesøster, som kom fra mindre kår, sig stort set til sit filantropiske livsværk. Hun boede sammen med dem hun hjalp, i den første boligbloks eneste toværelseslejlighed. Stockholms Arbetarhem var en boligforening, finansieret af velgørenhed. Den byggede ejendomme med små lejligheder til de allerfattigste og mest børnerige familier og organiserede i tilgift en række aktiviteter, især for børnene og mødrene, med sommerkolonier, hvor børnene kunne komme ud på landet, med arbejdsstugor, foregængerne for fritidshjemmene, børnehaver, sygrupper for kvinderne, foreningsaktiviteter, bibliotek og en brugsforening. Stockholms Arbetarhem var åbenbart en enestående forening, som blev besøgt fra nær og fjern. Det skabte model for andre lignende initiativer, som ikke var lige vellykkede. Efter jeg har

læst kapitlet, sidder jeg dog med en fornemmelse af at noget mangler. Var der overhovedet ikke konflikter og problemer, kunne disse, de mest udsatte af samfundets borgere, uden videre tilpasse sig det velordnede liv, som Anna Lagerstedt ønskede at skabe?

Anne Løkke har i sit kapitel om filantropien rettet mod spæde børn og deres mødre tydeligvis en anden erkendelsesinteresse end den, der præger bogens andre kapitler. Det er ikke de filantropiske kvinder, der er i fokus, men børnene. Det er filantropiens og lægernes betydning for deres overlevelsesmuligheder, kapitlet især omhandler. En række filantropiske organisationers mål og virke, både omfang og indhold gennemgås grundigt. Derefter diskuterer Anne Løkke den mulige effekt på spædbørnsdødeligheden, som hun vurderer positivt, men forsigtigt. Man kunne måske ønske sig lidt flere overvejelser omkring alternative forklaringer f.eks. omkring den lave spædbørnsdødelighed blandt børnene på plejestationer. Den kunne skyldes stationernes virke, men også, at en del af dødeligheden optrådte, før mødrene kunne nå hen til stationerne og det forhold, at kun ammede børn var velkomne gjorde, at de mest udsatte var sorteret fra. Anne Løkke har nogle interessante overvejelser omkring effekten af lægernes råd, og foreslår med nutidig viden om amning, at det måske var fordi kvinderne ikke helt fulgte rådene om regelmæssighed, at ammefrekvensen kunne holde sig højt. Kapitlet rummer også relevante refleksioner om betydningen af at forstå datidens kvinder og mænd ud fra deres egne præmisser i stedet for nutidige normer.

Ann-Katrin Hatje skriver om svenske forkæmpere for pædagogiske daginstitutioner fra to generationer. Søstre Ellen og Maria Moberg født i 1870'erne og Alva Myrdal født 1902. Forskellen mellem dem kan ses som en udvikling fra den private velgørenhed til den statslige i forsorg, men man skal være sig for alt for hårtrukne konklusioner ud fra så få personer, da de også repræsenterede meget forskellige politiske og religiøse ståsteder. Socialliberalisme og stærk religiøsitet hos søstre Moberg over for socialdemokrati og ateisme hos Alva Myrdal. Her synes jeg, at Ann-Katrin Hatje måske trækker for store veksler på kronologien. På trods af forskellene mellem de tre, er det interessant, at de havde et fælles mål: at samfundet skulle anerkende og støtte pædagogisk motiveret dagomsorg for førskolebørn. Et mål de langt fra delte med alle deres politiske fæller, og det varede også længere i Sverige end i Norge og Danmark, før der blev etableret børnehaver i større omfang. Der var også store forskelle mellem de tre kvinder. Hvor søstre Moberg havde som ideal at styrke familien og give deres normer videre til børnene og deres mødre, ønskede Alva Myrdal, at samfundet skulle overtage ansvaret for børneopdragelsen, fordi det var de professionelle bedre til. For hende var det også et mål, at kvinderne skulle få mulighed for at arbejde uden for hjemmet.

Ingrid Åberg skriver om det tidlige 1800-tals filantropiske organisationer i Sverige, med visse udblik til Danmark. Kapitlet bygger på få eksempler, hvilket ikke forhindrer forfatteren i ret vidtgående generaliseringer, og det er ikke altid klart, hvilket land som behandles, Sverige eller Danmark. Det handler bl.a. om spørgsmålet om, hvordan filantropien stillede sig til den offentlige fattighjælp.

I Anne-Lise Seips bidrag om det sociale arbejde som et område for kvinder får man et betydelig bedre indblik i bevægelsernes omfang i den periode, hun behandler, som er slutningen af 1800-tallet og en præcisering af, hvad vi ved og ikke ved om dem indtil nu. Hun skriver også mere om, hvad bevægelserne rent faktisk beskæftigede sig med. Anne-Lise Seip viser, hvor lidt homogen den filantropiske bevægelse var. I kapitlet studeres de filantropiske bevægelser som en

vej for kvinderne til at opleve et fællesskab uden for familien, meningsfuld beskæftigelse og for at opnå erfaring i politisk og organisatorisk arbejde. Det sidste ikke mindst, da de små lokale foreninger samledes i store nationale organisationer. Kapitlet afsluttes med en oversigt over, hvordan kvinder op gennem dette århundrede har valgt at beskæftige sig politisk og professionelt med sociale spørgsmål.

Hanne Rimmen Nielsen giver en detaljeret beskrivelse af to forskellige kvindelige folkeskolelæreres sociale og filantropiske engagement i lokalsamfundet i begyndelsen af 1900-tallet som eksempel på, hvordan netop kvindelige lærere var en aktiv gruppe på den sociale filantropis område og i det lokalpolitiske arbejde. Ca ti procent var i begyndelsen af 1930'erne aktive i kirkelige eller sociale komiteer, især dem, der vedrørte børn. Hanne Rimmen Nielsen hævder, uden at dokumentere det, at de to lærere, hun fortæller om, var typiske for de aktive skolelærere gennem deres kristelige og sociale engagement.

I nogle af bogens bidrag findes der en tendens til moralisering over fortidens aktører, det kan måske være vanskeligt at undgå, men historikernes opgave kan ikke være at dømme, men at søge at forstå og forklare, selv om man hverken sympatiserer med mål eller midler. Der er også hos nogle af forfatterne en tendens til at projicere sin egne mål ind i datidens aktører. Det er f.eks. ikke givet, at kvinderne ønskede samme mulighed for deltagelse i det offentlige liv, som mændene havde. Derfor kan man ikke dømme om, hvorvidt kvinderne opnåede, hvad de ville, ved at bruge sine egne standarder og mål. Bogen afsluttes med en kronologisk oversigt over love i de tre skandinaviske lande. Efter hvilke kriterier, de er udvalgt, er ikke helt klart, de vedrører kvinder, men det gør jo stort set alle love, måske bortset fra dem, der omhandler militæret.

Bogen kan varmt anbefales, de fleste kapitler er en forøjelse at læse, interessante og velskrevne.

Signild Vallgård

ULF HAMILTON: Teknik på bönders villkor. De tekniska och politiska aktörernas inflytande på den statsreglerade tekniska förändringen i Sverige 1806-1972. Stockholm, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History 54, 1997, SEK 264.

Af en eller anden besynderlig grund er bogens omslag udstyret med en tegning der viser noget fra samlebåndsscenen i Chaplins *Moderne Tider*. Det er en dum vildledning af den potentielle læser. Bogen handler nok om teknologi, men ikke om hverken industri eller arbejdsprocesser og heller ikke om individets magtesløshed i modernitetens malstrøm. Udgifterne har tilsyneladende ment at den temmelig tørre tekst skulle have lidt modspil. Det er de ikke sluppet godt fra.

Afhandlingen selv er på mange måder vellykket. Den handler om hvordan teknologi udmøntes gennem staten og det politiske system. Af de i alt syv kapitler rummer det første en indledning og det sidste en opsummering og konklusion. I de fem mellemliggende kapitler analyserer forfatteren et tilsvarende antal eksempler på implementering af ny betydningsfuld teknologi. Fælles for dem er at den svenske stat spillede en afgørende rolle, enten ved selv at gå ind med investeringer/garantier eller ved, i form af et lovgrundlag, at tilvejebringe den nødvendige regulering af teknologiens anvendelse.

Det første eksempel er bygningen af Götakanalen 1806-1818. Dette system af

dels naturlige, dels kunstige vandveje forbinder Sveriges to største byer, Stockholm og Göteborg. Omkostningerne kom til langt at overskride det budgetterede, men ruten fik efterhånden stor økonomisk betydning. I dag er kanalen et nationalt monument med stor rekreativ værdi.

De tre følgende eksempler drejer sig også om trafikal infrastruktur, nemlig optakten til de første svenske jernbanebyggerier (1829-1848); lovgrundlaget for biltrafik på de offentlige veje (1900-1916); og love og forordninger vedrørende lufttrafik (1912-1925). Endelig handler kapitel 6 om udviklingen af atomkraft i Sverige mellem 1945 og 1972.

Forfatteren gennemfører sin analyse af de enkelte eksempler ved hjælp af et fælles begrebsapparat for hele perioden. Han viser hvordan den tekniske sfære i én forstand er underkastet politikken primat. Teknologien som sådan skabes ganske vist ikke af politikere, men efter teknologiens elementære tilblivelse påvirkes dens implementering stærkt af rent politiske beslutningsprocesser. En relativt afsondret teknologisk rationalitet, hvis man overhovedet kan forestille sig dette, har derimod trange kår. Beslutningerne træffes ikke efter hvad der er det bedste, letteste og billigste, ud fra på forhånd besluttede værdinormer og kriterier, men gennem mudrede *konflikter*, mellem forskellige interesse- og magtgrupperinger. *Aktørerne* er politikere, embedsmænd, lobbyister, entreprenører og teknikere. *Arenaerne* er enten politiske (regering og rigsdag), statbureaukratiske (forvaltningen) eller ekstra-politiske (erhvervsliv og offentlighed). Alle aktører har deres »hjemmebane«, men de dygtigste formår at begå sig på mere end én arena. Et eksempel på dette er atomkraftmodstanderen, rigsdagskvinde Birgitta Hambræus (Centerpartiet). Hendes partis kritiske holdning til atomkraften fra begyndelsen af 1970'erne tilskrives et ideologisk skift, men fr. Hambræus formåede desuden at opbygge og udfolde sin argumentation på et teknisk plan, og hun fik derfor stor gennemslagskraft.

Det generelle billede er at der er betydelig afstand mellem uafhængige sagkyndige og beslutningstagere. Især kanalprojektet byggede mere på naiv tillid til enkeltpersoner end på grundig undersøgelse og overvejelse. Senere førte professionaliseringen og forvaltningsapparatets udbygning til en mere kompetent og alsidig sagsbehandling under projekternes forberedelse og afvikling. De egentlige, specialiserede teknikere forblev som hovedregel ret svagt integrerede i beslutningsprocesserne. Sveriges tidligere statsminister Tage Erlander (Socialdemokratiet) var dog et eksempel på at en central beslutningstagers egen, forudgående teknisk-naturvidenskabelige viden og kontaktflade kan lette hans mulighed for at rådføre sig med de bedste fagfolk. Generelt synes der at være grundlag for en moderat optimistisk vurdering af moderniserings- og demokratiseringsprocessernes virkning på samfundets evne til at håndtere teknologiske problemstillinger, sådan at der både lyttes til ekspertisen og til den folkelige opinion.

Hamilton finder, måske lidt overraskende for ham selv, at de socio-økonomiske hovedgrupper i samfundet, f.eks. industriledere og arbejdere, gennemgående holdt en ret lav teknologipolitisk profil. De lader til at have været dækket ind af teknikere, embedsmænd og af den almindelige teknologipositive stemning i partier og samfund. Bønderne i Rigsdagen derimod – og heraf bogens titel – uviste i reglen markante holdninger, oftest afvisende eller i det mindste fodslæbende. Foranstaltninger til at lette biltrafikkens integration i det almindelige trafikmønster havde de således ikke brug for. Det kostede unødige penge at gennemføre, og motorkøretøjerne skræmte oven i købet hestene fra vid og sans.

Med landbrugets tilbagegang i andelen af befolkningen og bøndernes svagere parlamentariske repræsentation er teknikken i mindre og mindre grad blevet indført »på bønderes vilkår«. Det er naturligvis et interessant spørgsmål om den teknologiske indstilling i de senere år blot er en genopblomstring af »bondelinjen« – måske vil man også om hundrede år trække på smilebåndet over fortiden – eller om der er tale om en anderledes fundamental bekymring for hvad udviklingen vil føre til for os allesammen. Hamilton lancerer dette spørgsmål med sin ironiske titel, men giver ikke selv noget svar.

Forf. har ikke følt behov for at udbrede sig meget om sin placering inden for de teknologihistoriske skoledannelser, men redegør dog kort for hvordan hans arbejde kan ses som et eksempel på »eksternalistisk« teknologihistorie. Teknikkens basale egenskaber ses som et lukket felt. I stedet fokuseres der på hvordan den modtages og håndteres.

Afhandlingen bygger på et stort og veldokumenteret materiale. De mange referater af forslagenes vej gennem systemet og deres behandling i rigsdagen er desværre kedelige og trættende at læse, nok især for en læser der ikke har noget stort almindeligt beredskab i forhold til svensk politisk historie. Men problemstillingen, synsvinklen og konklusionerne er interessante. Det er et stort plus i den samlede vurdering at Hamilton i så høj grad formår at vise både stabiliteten og forandringen i de strukturer han analyserer, uden at lægge overdreven vægt på hverken den ene eller den anden side.

Jan Pedersen

FRANK ALLAN RASMUSSEN: Teknologi. Centraladministrationens behandling af teknologisager 1816-1996. Administrationshistoriske studier nr. 14, Rigsarkivet 1998, 284 s., ill., kr. 200.

Man skal ikke lade sig narre af titlen. Der er ret beset mere tale om et hjælpemiddel end et studie, og betegnelsen teknologi kan absolut ikke strækkes til at dække hele indholdet. Men, som det fremgår af de to forord, teknologihistorie er i vælten, og det kan meget vel have lettet fremkomsten af dette arbejde, der sandelig er af interesse for langt videre kredse end som så.

Indholdsmæssigt drejer det sig om en nøgle til at finde frem til materiale om industri, handel, søfart samt patentsager, og det går på tværs med henvisninger til Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet, Indenrigsministeriet, Udenrigsministeriet, Handelsministeriet og Industriministeriet. Afsnit for afsnit bliver der redegjort for den administrative opbygning, for de hjælpemidler, der står til rådighed, og med velvalgte eksempler demonstreres, hvordan en undersøgelse i praksis gribes an. Det er ikke lystlæsning at pløje bogen igennem fra ende til anden, men mange vil kunne drage nytte af den. I en række tilfælde udvides den kronologiske ramme bagud til 1700-tallet, man får redegjort for rentekammersystemet og kancellisystemet, der er i tillæg rækkevis af staldfiduser fra den erfarne forfatter, og man er således milevidt fra de alt for indforståede indledninger, som præger mange ældre, trykte registraturer, der alle dage har ladt nybegyndere i stikken. Den ikke-arkivvante får i dette tilfælde endda til allersidst en vejledning i at udfylde en låneseddel!

En anden nyttig foreteelse er de mange illustrationer i form af gengivelser af tegninger og dokumenter. De sidste bringer – implicit – en advarsel om, at det ældre materiale kræver visse læsefærdigheder. Men så kan man jo træne gotisk skrift ved hjælp af denne bog, hvortil dog temmelig ofte behøves en lup, hvad

tillige gælder flere af de nyttige bilag.

Et af disse bilag har sit helt eget præg, idet det består af en ikke mindre end 61 sider lang registratur over de kommercekollegiekontorer, som uden brud fortsatte i det forenede Generaltoldkammer- og Kommercekollegiums regi i tiden 1816 til 1848. Sådan noget hører egentlig hjemme i serien Vejledende Arkivregistraturer – konkret er der tale om en fortsættelse af VA XXII fra 1884. Udmærket er det da, at der publiceres en sådan fortegnelse over løbenumrene 2158-4201, men man kan frygte, at det bliver sværere end nogensinde helt og aldeles at få afløst denne registraturseries håbløst forældede bind II, der udkom i 1892.

Anders Monrad Møller

HARRY HAUE, ERIK NØRR og VAGN SKOVGAARD-PETERSEN: *Kvalitetens Vogter. Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998*. Undervisningsministeriet, 1998. 477 s.

Som mange vil huske, fejrede Undervisningsministeriet i 1998 150 års jubilæum for oprettelsen af statens centrale pædagogiske tilsyn, dengang kaldet Undervisningsinspektionen for de lærde Skoler. Professor J.N. Madvig blev den første Undervisningsinspektor. I forbindelse med jubilæet udsendtes et festskrift på 477 sider med den programmatisk titel »Kvalitetens vogter«, en gennemgang af udviklingen fra Professor J.N. Madvig til direktør Uffe Gravers Pedersen. Forfatterne er tre meget erfarne og kompetente skole- og uddannelseshistorikere. Arkivar Erik Nørr tager sig på ca. 150 sider af tiden fra 1848 (og lidt før) til 1888, professor Vagn Skovgaard-Petersen nøjes med 50 sider til perioden 1888-1945, og endelig skildrer lektor Harry Haue udviklingen efter 1945.

Bogen har en undertitel »Statens tilsyn med gymnasieskolerne 1848-1998«. Det må betyde, at tanken hos dem, der bestemte titlen, har været, at det absolutte fokus skulle være det statslige tilsyn. Denne tanke er uden nogen tvivl bedst realiseret af Erik Nørr, hvis hovedkilde ganske klart har været inspektionens arkiv og i høj grad også Madvigs personlige optegnelser. Nørr kommer selvfølgelig også ind på forhold på et antal enkelte skoler, men helt overvejende set gennem inspektionens briller. Vagn Skovgaard-Petersen har i og for sig samme hovedanliggende i sit afsnit, men dels er det langt kortere, og dels er en væsentlig del forståeligt nok en genanvendelse af hans disputats fra 1976, mens afsnittet om tiden 1906 til 1945 bliver ret kursorisk. Endelig er fokus i Harry Haues meget interessante afsnit væsentlig bredere, idet han har valgt udover det pædagogiske tilsyns historie i perioden også at gøre meget ud af den almindelige samfundsudvikling, herunder særligt forandringerne inden for den stærkt voksende uddannelsessektor.

I 1848 var tilsynet med de lærde skoler nok i institutionel forstand blevet frigjort fra det direkte tilknytningsforhold til Universitetet, men relationen var dog stadig meget tæt indtil 1906, idet alle medlemmerne af Undervisningsinspektionen var professorer på Universitetet eller Den Polytekniske Læreanstalt. Madvig var stort set alene om arbejdet i sin periode frem til 1875. Denne tid var præget af et forholdsvis lille antal skoler.

Madvig havde et meget omfattende personkendskab, han havde således på et tidspunkt undervist alle rektorer ved de lærde skoler, og han blandede sig i stort og småt på skolerne. Han medvirkede eller besluttede i mange ansættelses- og afskedigelsessager, han gav råd eller direktiver i pædagogiske anliggender, tog

stilling til lærebøger, ordensregler, forhold mellem lærere og rektorer og meget andet. Med relativt korte mellemrum besøgte han alle skoler, hvor han overværede undervisning, var censor og holdt møder med lærere og rektorer. Han var bestemt ikke bange for at udøve autoritet, men samtidig havde han en realistisk – man kunne næsten sige demokratisk – sans for, at det var vigtigt at drøfte initiativer, metoder og regler med lærerne. Dette var også hans udgangspunkt, når han skulle tage stilling til konflikter mellem rektorer og lærere.

Efter 1875 bestod inspektionen af tre professorer med forskellige fag, og sådan fortsatte det med skiftende sammensætning frem til 1906, hvor der skete en større nyordning i forlængelse af gymnasiereformen 1903. Selv om de nu blev tre – eller fordi de blev tre? –, blev arbejdsområdet mindre. Således gled egentlige personalesager – ansættelse og afskedigelse – over til Undervisningsministeriet. Når professorerne alligevel havde nok at gøre, hang det ikke mindst sammen med, at antallet af skoler voksede stærkt i denne periode. Nye skoler medførte dels et betydeligt engangsarbejde i forbindelse med godkendelsen og dels et større fast, årligt arbejde.

»Kvalitetens vogter« hedder bogen. Lige fra starten omfattede kvalitetskontrollen ganske særligt pensum i de forskellige fag, udarbejdelse af ens skriftlige eksamensopgaver til hele landet, fastlæggelse af plan for afvikling af mundtlig eksamen, censur ved inspektionens egne medlemmer eller udpegning/godkendelse af andre censorer. Omkring århundredskiftet fik man endelig også for alvor taget fat på det for gymnasieskolen helt centrale spørgsmål, der har med lærernes pædagogiske uddannelse at gøre. Disse elementer er endnu i dag kerne i det statslige tilsyn med gymnasieskolerne.

I 1906 løsnedes forholdet til Universitetet. De tre undervisningsinspektører i perioden frem til 1958 havde alle arbejdet i gymnasieskolen, og deres stilling var en fuldtidsstilling. Der blev dog fortsat lagt en vis vægt også på videnskabelige, universitetsmæssige kvalifikationer, således var både Tuxen, Bertelsen og Højberg Christensen dr.phil.er fra Københavns Universitet. Efterhånden blev der knyttet et voksende antal såkaldte faglige medhjælpere til undervisningsinspektøren, som i lang tid havde et endog meget beskedent sekretariat. De faglige medhjælpere var anerkendte gymnasielærere, som fortsatte med at være gymnasielærere, men som havde reduceret undervisningstid og til gengæld stillede den øvrige tid til rådighed for inspektionen. Kort efter Sigurd Højbys overtagelse af lederposten kom de faglige medhjælpere til at hedde fagkonsulenter. Dette var ikke kun en ændring i ord, men også i indhold. Fagkonsulenterne kom normalt ikke på uanmeldt besøg på en skole, og deres besøg og øvrige samarbejde med skoler og lærere skulle i højere grad være af vejledende end af inspicerende art – men selvfølgelig skifter man ikke fra den ene dag til den anden fra et overvejende kontrollerende til et vejledende system.

Det er karakteristisk, at gymnasieskolen har skullet varetage en dobbeltopgave: at være studieforberevende og almendannende, og stort set alle de 150 år har der lydt bekymrede røster fra universitetslærere, der har kritiseret studentereksamen alt for lave niveau og ofte hævdede, at dette især skyldtes det store antal, der nu blev studenter. I uddannelsessystemet synes det at være et fast element, at højere dele giver lavere dele af det samlede system skylden for, hvad der måtte være af problemer. I de sidste 30-40 år ligger en større del af den egentlige årsag til universiteternes vanskeligheder i virkeligheden snarere i omstillingen til at være masseuniversiteter, i for små bevillinger og i optagelsesreglerne til de enkelte fagstudier. Det forekommer dog givet, at lovgivningsmagt og ministerium også må bære sin del af ansvaret for, at det studieforberevende

element ikke står så stærkt, som det kunne gøre. Man har valgt at prioritere det almindelige meget højt, bl.a. ved at bevare et overvældende stort antal fag, hvor man f.eks. i England er gået til den anden yderlighed ved kun at kræve tre fag på A (dvanced)-level. Konsekvensen af de mange fag er, at der i adskillige af dem kun undervises i ét år i tre eller fire timer om ugen, og dér kan man med rimelighed sætte spørgsmålstegn ved, om der i seriøs forstand kan tales om studieforberedelse. Denne kategori er ikke særlig veldefineret, men god inspiration kan hentes i den svenske idéhistoriker Sven-Eric Liedmanns bog »I skuggan av framtiden« (Bonnier Alba 1997), hvor der s. 255 drøftes værdien af viden i forskellige henseender: teknisk-økonomisk, politisk-demokratisk og individuelt.

Traditionelt har gymnasie- og universitetslærere spillet en stor rolle i de debatter, der jævnligt har været om den rette konstellation af fag. Det gjaldt, da man i sidste fjerdedel af 1800-tallet begyndte at attackere de klassiske fags helt dominerende stilling i gymnasiet og plæderede for mere plads til matematik, eksakte videnskaber og moderne sprog. I Danmark er der den holdning, at vigtig uddannelseslovgivning helst skal gennemføres ved brede politiske forlig. Da vi samtidig har ganske mange politiske partier, kobles bestemte fag (forenings)interesser med bestemte politiske partier og derfor det meget brede gymnasium som resultat af de brede forlig.

Der er udmærkede afsnit om overgangen til gymnasiet som masseskole, om den sociale rekruttering til gymnasiet, ligesom statsskolernes overgang til amterne behandles, selv om jeg dog kunne have ønsket en noget mere indgående diskussion af den decentralisering eller dekoncentration, der for alvor indledtes med denne overgang i 1986, noget der er fortsat siden bl.a. med formindsket bemanding i det centrale pædagogiske tilsyn i en tid med flere skoler, lærere, elever og eksaminer end nogensinde før. Et andet forhold, der kunne være drøftet vedrørende den moderne udvikling, er det almene gymnasiums udvikling til i stigende grad at være en pigeskole – i 1999 er godt 60 % af eleverne piger, mens der for 100 år siden så at sige ingen piger var i gymnasiet.

Der er megen værdifuld skole- og dannelseshistorie i denne som nævnt noget uegale bog. Ovenfor har jeg i omtalen af fagtrængslen sammenlignet med England. I det hele mener jeg, at mange afsnit i bogen ville have vundet ved en mere omfattende international perspektivering, som ville have fået det særdanske til at træde stærkere frem. Det gælder som anført den overdådige fagrække. Det gælder også et af de mere værdifulde elementer i det danske tilsyn. Ganske enkelt, at det har været effektivt. Det har det på grund af den omfattende indsigt med pensum fra samtlige skoler i hele landet. Det har det på grund af de centralt stillede skriftlige eksamensopgaver. Også den centrale planlægning af mundtlig eksamen er vigtig, især fordi det er det centrale pædagogiske tilsyn der tildeler censorer til den enkelte lærers eksamenshold. Der er mange lande, hvor disse elementer kun i meget begrænset udstrækning er til stede og hvor der derfor ikke findes en egentlig national studentereksamen. Et andet vigtigt særdansk forhold er det nævnte, at fagkonsulenterne stadigvæk er lærere, mens der i mange lande i det højeste er et inspektørkorps af fuldtidsansatte inspektører. Mange andre ting kunne nævnes, men jeg vil slutte af med begrebet mundtlighed, som spiller en stor rolle i den danske studentereksamen, mens det i mange andre lande overhovedet ikke findes som eksamenselement.

HENRIK HARNOW: Den danske ingeniørs historie 1850-1920. Systemes teknologihistorie. Århus 1998. 304s.

En række undersøgelser af ingeniørfagets historie i enkelte europæiske lande har i de senere år navnlig søgt at afdække ingeniørernes betydning for den industrielle udvikling. Erkendelsen af den teknologiske komponents betydning for økonomisk vækst og af teknologioverførelsens igangsættende virkning er selvsagt fuldt tilstrækkelig forklaring, selvom også en af impulserne givetvis har været den rodfæstede tese om, at den engelske senviktorianske efterblivenhed i den anden, 'videns-baserede' industrialiseringsfase fra slutningen af forrige århundrede hang sammen med, at landets ingeniørprofession savnede en tilsvarende teknisk uddannelse på videnskabeligt niveau – således som det forlængst var udviklet i Frankrig og nu udvikledes i Tyskland, hvortil alverdens foretagere in spe – fra østeuropa, Sydamerika og Japan netop rejste i håbet om et givtigt ophold.

Henrik Harnow har i sin ph.d.-afhandling, der nu foreligger i forlaget systemes altfavnende teknologihistoriske skriftserie, taget opgaven op for Danmarks vedkommende og i veldokumenteret form redegjort for det første lange stræk i udviklingen op til 1920. Den periodemæssige afgrænsning til årene 1850-1920 synes begrundet i standens professionalisering, forstået som samvirken af viden og uddannelse, organisationsdannelse og status.

Fra Göran Ahlström, hvis store undersøgelse af den svenske ingeniørs betydning fra 1994 er et godt eksempel på den nye udforskning af området, citerer Harnow indledningsvis det lidt nedslående synspunkt, at det er meget vanskeligt, måske umuligt, at måle ingeniørernes – og endnu mere særlige grupper ingeniørers – betydning for den industrielle udvikling.

I erkendelse heraf søger forfatteren et bredere billede af den danske ingeniørs placering i og indflydelse på den danske moderniseringsproces i det valgte tidsrum. På baggrund af en kort gennemgang af hovedfaserne i den teknisk-industrielle udvikling har Harnow derfor valgt statistisk at belyse, hvorledes de danske polyteknikere under forløbet gik ind på skiftende arbejdsområder og hvorledes de strukturelle ændringer i deres funktioner peger på deres placering i moderniseringsprocessen. Dette er suppleret med en række eksempler på unikke, men også tidstypiske karriereforløb.

På denne måde lykkes det forfatteren at kombinere en målrettet, men altså erkendt vanskelig videnskabelig opgave med en langt bredere, både underholdende og velskrevet fremstilling af professionaliseringens fremskridten, hovedtrækkene af uddannelsens historie, belyst i internationalt perspektiv, samt fagets betydende skikkelser og ikke mindst deres faglige indsats. Her ligger tydeligvis fremstillingens tyngdepunkt, og her formår forfatteren at give en meget nuanceret uddannelses- og professionaliseringshistorie, der trækker tråde tilbage til læreanstaltens start i 1829.

Harnow mener tydeligvis at alle disse komponenter skal med i en samlet vurdering af ingeniørernes betydning for den danske modernisering. Men her må man ikke glemme, at de danske polyteknikers direkte betydning for industriudvikling og teknologisk modernisering under den tidlige industrialisering traditionelt har været betragtet som begrænset, og det er en opfattelse, Harnow ikke væsentligt kan rokke ved. Som tidligere formodet godtgøres det, at der var mange beskæftiget med teknisk lærervirksomhed og i offentlig administration, men det er klart, at for en industrialiseringstype som den danske giver det god mening at fremhæve ingeniørernes moderniseringsbidrag også på disse områ-

der, og ikke mindst ved udbygningen af infrastrukturen. Bygningsingeniøruddannelsen var jo også den dominerende uddannelsesretning hele perioden igennem.

Hvad angår sidste del af perioden omkring 1920, bekræfter Harnow den almindelige opfattelse, at polyteknikerne nu indtog centrale positioner indenfor mange industrigrene og stabiliserede deres industrielle beskæftigelse. Men måske er det også karakteristisk, at en hel del udfyldte ledelses- og ejerfunktioner, mens de mellemuddannede, maskinister og senere teknikumingeniører, nedefra efterhånden indtog en vis konkurrenceposition. Men så mange som 4/5 af de danske ingeniører var dog stadig beskæftiget udenfor industrien eller i udlandet og offentligt ansat var endnu hver tredje.

I det ovennævnte citat fra Göran Ahlström fremføres et ønske om flere komparative undersøgelser. Henrik Harnows fremstilling må være et godt udgangspunkt herfor. Her kunne man i første omgang efterlyse mere tilbunds gående sammenligninger indenfor de nordiske lande, netop fordi uddannelsestraditioner ligger tæt på, mens industristrukturen så åbenlyst afveg.

Hans Kryger Larsen

CARL ERIK ANDRESEN: Dansk Møbelindustri 1870-1950. Systemes Teknologihistorie, Århus 1996. 157 s. ill.

I denne forkortede udgave af Carl Erik Andresens Ph.d.-afhandling om dansk møbelindustris udvikling gennemgås i ret koncentreret form en lang række af de momenter, der må gøre sig gældende i industrialiseringen af et tidligere stort og hæderkronet håndværkerfag: Adskillelse af produktion og handel, tekniske og materiale-mæssige innovationer, arbejdskraftens ændrede sammensætning, udskillelsen i underbrancher, der lettere lod sig mekanisere, lokalisering og koncentrationstendenser. Men fremstillingen af disse forskellige momenter er bygget op omkring en hovedinteresse i arbejdsforholdene, et område, hvor forfatteren har kunnet udnytte sin store viden og sin tidligere indsats med indsamling af arbejdererindringer. Fremstillingen er faktisk i ganske høj grad en explicitering af en faglig forståelse, det være sig mester eller svend, eller de tilkantede fagområder. De ændringer, der påvises på de nævnte områder, er i vidt omfang belyst gennem de berørtes egen udlægning af forholdene. Herved adskiller fremstillingen sig fra en gængs branchehistorie, og det virker som en naturlig konklusion, at et afsluttende afsnit samler trådene i en analyse af håndværkernes ændrede kvalifikationer med udgangspunkt i en kritisk stillingtagen til de gængse teorier om arbejdets dequalifikation under industrikapitalismen.

Det betyder ikke, at fremstillingen ikke også i mere traditionel forstand analyserer branchens udvikling i en statistisk og kvantitativ undersøgelse. Her er det Andresens opfattelse, at faget gennemgik et industrielt gennembrud i årene op til 1. Verdenskrig i den mening, at arbejdet nu i markant omfang blev udført på fabrikker, hvor snedkere før i en overgangsperiode havde benyttet sig af enkle fabriksfremstillede halvfabrikata. Men iøvrigt fortsatte møbelsnedkerierne i en lang fase gennem mellemkrigstiden, hvor stilmæssige og teknologisk-materiale-mæssige forhold stadig holdt den håndværksmæssige produktion vedlige.

Andresen påviser, hvorledes fabriksdriften navnlig knytter sig til bestemte møbelfabrikationer, stole og billigere malede møbler, ofte med udgangspunkt i råvaresiden, savværker, eller trævarefabrikker. Selve møbelproduktionens loka-

lisering afspejler dette – de såkaldte hvidtræsmøblers produktionsmæssige tyngdepunkt forskød sig til provinsen og landdistrikterne omkring århundredskiftet – ligesom den øvrige industri – et forhold, der generelt forklares med den billigere arbejdskraft og den elektriske drift. Men forfatteren påpeger for denne produktion endnu en faktor: nærheden til råvarer, idet de store nåletræsområder, der var blevet plantet fra omkring 1860, særligt i de jyske hedeegne, nu gradvist kunne erstatte den hidtil dominerende råvareimport.

Industrialiseringen var langstrakt og knapt nok gennemført for alle produktkategorier i 1950, hvor fremstillingen slutter – netop ved tærsklen til den fase, der i eftertiden har påkaldt sig størst opmærksomhed, eksporteventyret. Afsluttede giver Andresen en kort oversigt over udviklingen i den umiddelbare efterkrigstid og han tilskriver den succeshistorie, der faktisk startede tidligt i 1950-erne, en kombination af bevidst arbejde med design- og produktionsmæssig fornyelse og en effekt af opbygningen af en rigelig stor kapacitet gennem hjemmemarkedsekspansionen i 1930-erne, men også under besættelsen. I den henseende var udviklingen en gentagelse af situationen efter 1. verdenskrig, hvor eksportmulighederne også afprøvedes under et næsten fuldstændigt bortfald af hjemmemarkedet, men hvor planerne hurtigt måtte skrinlægges på grund af for dårlig kvalitet og en ubønhørlig tysk konkurrence i begyndelsen af 1920-erne. Hvad der adskilte dengang fra nu, var udviklingen igennem mellemkrigsårene. Her fremhæver Andresen særligt tre forhold i den toneangivende funktionalisme, der rækker frem: enkeltmøblet, og ikke, som jargonen kalder det: 'slagtersættet', møbelsættet, blev gradvis dominerende, hvilket skabte nye stil- og kvalitetskrav og krav om produktionsteknisk tilpasning til lange serier. Dette virkede tilbage på øgede krav til håndværksmæssig kunnen og en større ensartethed i fabrikernes kvalitet, en gensidig konkurrence, der endelig også blev udviklet i kraft af branchens 'kundeopdragende' udstillinger fra 1926 og '30-erne igennem. Funktionalismen som folkelig møbelstil slog faktisk igennem, og markedet skabtes samtidig med at det beskyttedes. Der er således ikke umiddelbart belæg for den opfattelse, at 30-ernes selvforsynings- og beskyttelsespolitik satte udviklingen efter 1945 tilbage.

Den designmæssige fordel, dansk møbelproduktion herigennem fik, blev honoreret på efterkrigstidens amerikanske marked, hvor funktionalismen designmæssigt var slået igennem, i øvrigt forberedt af de toneangivende tyske møbelarkitekter, der var flygtet dertil i 1930-erne. Afsætningsmæssigt afgørende i årene efter 2. verdenskrig var også mere tilfældige kontakter til det amerikanske marked, der hurtigt efter gennembruddet i 1953 stod for halvdelen af eksportafsætningen.

Carl Erik Andresens bog er en læseværdig og vel illustreret fremstilling, der også giver en rimelig analyse af en betydelig branches historie.

Hans Kryger Larsen

JESPER STRANDSKOV, PETER SØRENSEN og KURT PEDERSEN: Pioneren Otto Mønsted – Sig navnet..., 448 sider, ca. 130 ill. i farve og s/h. 450,- kr.

De to økonomer blandt forfatterne er mest kendt for deres lærebogsproduktion, teorihistorie og økonomisk teori, men her har de i samarbejde med historikeren Peter Sørensen kastet sig over en foretagerhistorie af de klassiske: Otto Mønsted, der med basis i storhandelsmiljøet i Aarhus i 1860-erne og 1870-erne

og med kapital fra smørhandelen på England etablerede sig som margarinefabrikant i 1883 – den første i landet, men i europæisk perspektiv absolut ikke pionér. Tværtimod, Danmark kom ret sent med, faktisk efter Norge, i denne første fase, hvor animalske råvarer forklarer det nye industriprodukts sammenhæng med smørproduktionen på udbuds- og ikke blot på efterspørgselssiden. Verdens førende smørproducent, Holland, blev også basis for den tidlige margarineindustri og udgangspunkt for den senere europæiske fusionering, hvori Tyskland, beskyttet af Bismarcks toldmure, kom til at udgøre tyngdepunktet for produktionens storindustrialisering, da først teknologien havde erstattet de animalske råvarer med oversøiske vegetabiliske.

Det er et klassisk tema, forfatterne har kastet sig over, en guldgrube i den forstand, at margarinens historie rummer så mange facetter, den klartegnede teknologiske fra opdagelse og innovation til spredning, den kommercielle med etablering af varemærker og detailhandelens udvikling, den sociale med billig-gørelse af et basalt fødemiddel, den politiske i interessekonflikt og storpolitik, som også i Danmark var velkendt i smørkrigen i slutningen af 1880-erne og dens sammenhæng med forfatningskampen. Altsammen med muligheden for sammenligning med den stort set parallelle udvikling i de andre lande, og endelig den dramatiske historie om kartellisering og fusionering efter århundredskiftet, der koblede Danmark og Mønsted af hovedsporet.

Bogen er velanlagt og velskrevet og udstyret er i top. Den vedkender sig uden blusel at ville fortælle en god historie og indleder med en detektivisk afsøgning af de sparsomme spor af mandens familiære baggrund, personlige udvikling etc. Her som fremstillingen igennem har det manglende kildemateriale tydeligt været et problem, der nu delvist er løst ved fundet af og inddragelsen af det omfattende privatarkiv efter Ejnar V. Schou, der var dynamoen bag Mønstedes engelske margarinefabrikker.

Det er i det hele taget den engelske forbindelse, der udgør fremstillingens tyngdepunkt, og det er forfatterens opfattelse, at det også var mulighederne på det engelske marked, der fra første færd gjorde, at Mønsted skiftede over til kunstmørret – ikke en urimelig tanke for en smørgrosserer, men også rimelig, netop ud fra det relativt lave forbrug i Danmark i starten – øvrigt baseret på import fra Norge -, de politiske stridigheder, »rent land«-kampagnen, der betød, at erhvervslivet var meget forsigtig med etablering af fabrikker i Danmark, og at Mønsted med en enkelt konkurrent fik markedet for sig selv. Forfatterne argumenterer for, at Mønsted ved sin lobbyvirksomhed medvirkede til at moderere margarineloven, men resultatet var dog, at netop den engelske eksport faldt bort.

Bogen fremhæver, at Mønsted med etableringen af margarinefabrikken ved Manchester 1888 var en pioner i internationalisering mht. direkte udenlandske investeringer. Her har undersøgelser dog vist ganske talrige investeringer i nærområdet Sydsverige, og tidlig dansk deltagelse i cellulosefabrikation i Finland er dokumenteret af Per Schybergson. Men omfanget var givetvis exceptionelt, og også her placerer Mønsted sig i klasse med dansk erhvervslivs få 'storgründere', en placering, bogen gør en del ud af at cementere. Det går i det hele taget igennem fremstillingen, at den jyske margarinekonge ikke har fået den position i dansk erhvervshistorie, der retteligt tilkom ham. Det kan man vel ikke fortænke forfatterne i at mene, og det former sig stedvis som en modstilling af det jysk-århousianske forretningsmæssige netværk omkring Mønsted (og Hans Broge) og med hamborgske kontakter, med hovedstadens erhvervsamatører, der som Tietgen og H.N. Andersen med stor succes havde brugt kongehuset til

at opnå nationale privilegier eller koncessionsrettigheder på de udenlandske markeder og iøvrigt havde omgivet sig med forskellige repræsentanter for »samfundets officerer« – adelige, diplomater, departementschefer, højesterets-sagførere m.v. – der ofte i bestyrelsessammenhænge indgik mere af navn end af gavn – 'vinduespynt'«. Næh, Aarhus-mafian, som forfatterne benævner den, var solide folk med købmandsbaggrund og med nære familiemæssige tilknytninger. En interessant modstilling, men ikke en forklaring på Mønstedts tilbagekudte position blandt de danske imperiebyggere. Hvis det er tilfældet, skyldes det vel snarere mandens evne til og ønske om at slette alle spor efter sig, hvilket bogen overbevisende demonstrerer, kombineret med at det forretningsmæssige tyngdepunkt hurtigt kom til at ligge i udlandet, og at forretningerne konsekvent blev opbygget med udgangspunkt i nøglekompetencerne og ikke spredte trådene ret langt ud. Og så må man tilføje, at Mønsted slap taget i imperiet, da den europæiske branchestrukturering gik i gang. Som forfatterne selv afsluttende karakteriserer Mønstedts forretningstænkning: han var ikke imperiebygger, men pioner – ikke mindst på reklamens område. Hemmeligheden bag hans succes var uden tvivl hans evne til at opfange tidens markedsimpulser og flertydige tendenser; forbrugerne måtte gennem intensiv markedskommunikation informeres, bearbejdes og om nødvendigt manipuleres. At være personlig selvudslettende, have produceret margarine og gjort OMA landskendt er vel egentlig ikke det bedste afsæt til en position blandt landets mytiske erhvervsfyrster – her er den foreliggende bog langt bedre!

Hans Kryger Larsen

HENRY NIELSEN & BIRGITTE WISTOFT: Industriens Mænd. Et Krøyer-maleris tilblivelse og industrihistoriske betydning. Klim, Århus 1996, 200 s. ill., 350 kr.

Denne bog er resultatet af et engageret samarbejde omkring Krøyers maleri af *Industrien Mænd*, malet 1903-04 – i dag på Frederiksborgmuseet. Henry Nielsen er lic.scient i fysik og lektor ved Institut for de eksakte videnskabers historie ved Aarhus Universitet, og Birgitte Wistoft er mag.art i klassisk arkæologi, men var ved bogens udarbejdelse leder af Elmuseet i Tange. Begge er stærkt engageret i Teknologihistorisk Selskab, og denne deres baggrund er vigtig, for de nærmer sig billedets indhold fra anden side end den rent kunsthistoriske.

Vi får først en længere historie omkring selve maleriets tilblivelse. Det blev bestilt af ingeniøren og industrimanden G.A. Hagemann, der selv bestemte, hvem der skulle med. Der bliver gået grundigt til værks omkring samarbejdet med Krøyer, omkring forarbejderne til maleriet, omkring dets modtagelse i samtiden og eftertidens vurdering. Herefter koncentrerer interessen omkring de afbildede personer og deres kontaktflade til Hagemann. Forfatterernes ambition er at granske Hagemann i hjerte og nyre: hvilket budskab ønskede han at formidle? Og en konklusion kommer de også med i de sidste kapitler – dette er repræsentanter for den »store« industri, som Hagemann så den. Men først skal man gå en gruelig mængde minutøs personalhistorie igennem.

Billedet er virkelig en lækkerbidsken. Der er meget historie i dets baggrund og opståen, og de to forfattere er kommet langt omkring i litteratur og arkivalier. De koketterer lidt med deres personalhistoriske forskning og er bl.a. stolte af at drage en vis N. Mogensen ud af anonymiteten (s. 76). Man får et væld af oplysninger om alt, hvad de afbillede har beskæftiget sig med, om hvad de fik patenteret og andet, som egentlig ikke vedrører maleriet. Et kaleidoskop af

oplysninger, egentlig ikke altid så væsentligt – det fylder meget i sin mangfoldighed og læseren taber tråden.

Bilagene inklusive bl.a. noter og kildeoversigt er forbilledlige. Dog et lille hjertesuk af mere teknisk karakter. Visse af bilagene er sat med en lille typografi, men de har samme bredde som brødteksten. Det er næsten ikke til at læse de alt for lange linier, og det er svært at skifte fra den ene til den anden. Det havde været en venlighed over for læseren at sætte disse bilag i to spalter.

Dorthe Falcon Møller

NIKLAS STENLÅS: Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940-1949. Arkiv förlag 1998. 368 s.

»I april 1942 träffades ett 20-tal industrimän från den svenska industrins toppskikt i Operakällarens entresolvåning.« Så dramatisk slår Niklas Stenlås tonen an i sin afhandling (fra Uppsala Universitet) om den svenske økonomiske elites forsøg på at erobre politisk indflydelse og dagsordensfastsættelse i 1940'erne. Det skal da også indledningsvis slås fast, at der er tale om en meget spændende afhandling – omend den ikke litterært kan holde stilen fra den indledende sentens. Det gælder især den noget (for) lange indledning (de første tre kapitler på i alt 67 sider). Her gennemgår forf. blandt andet den begrænsede svenske og den noget mere omfattende internationale forskning i relationen mellem industri og politik, og når frem til at definere den indre kreds (bogens titel) som »den dominerande och politiskt agerande delen af den ekonomiska elitens« (s. 30). Ud fra denne lidt løse definition har forf. sat sig for at undersøge den indre kreds politiske, organisatoriske og sociale indhold.

I bogen søger Niklas Stenlås at vise, hvordan en lille gruppe mænd (der var ingen kvinder) fra de største svenske virksomheder og fra erhvervslivets organisationer i løbet af 1940'erne satser store personlige og økonomiske ressourcer på at påvirke svensk politik og offentlighed. Det sker ikke bare for personlig vindings skyld, men snarere ud fra disse mænds opfattelse af sig selv som samfundets naturlige bærende kræfter. Ud fra en sådan selvopfattelse føler denne gruppe sig kaldet til at gå i kamp mod den stadig stærkere arbejderbevægelse og dennes socialdemokratisering af samfundet.

Den indre kreds er imidlertid ikke nogen formel organisation med trykte vedtægter og velordnede afleveringer af arkivalier til det svenske rigsarkiv. Forf. har selv måttet stykke billedet af en sådan kreds sammen, og det er denne vellykkede præstation, der er bogens styrke. Hovedparten af bogen (kap. 4-8) er således viet til at skildre en række aktiviteter som alle udsprang fra det, som efterhånden tegner sig tydeligere og tydeligere som »den inre kretsen«. Niklas Stenlås viser overbevisende, hvordan der hele tiden er sammenfald mellem erhvervslivets centrale netværk og ledelsen i erhvervslivets organisationer. Og dette sammenfald bliver især tydeligt i de politiske aktiviteter som Stenlås undersøger. Forf. har ikke kunne få adgang til de mest centrale arkiver (vedrørende de nedenfor nævnte organisationer Libertas, Garantistiftelsen 1946, Näringslivets fonds), og har måtte gå en omvej over virksomhedsarkiver. På baggrund af brevvekslingerne mellem virksomhedernes administrerende direktører (de centrale aktører i afhandlingen) er det lykkedes Niklas Stenlås at tegne et ret detaljeret billede af den økonomiske elites politiske strategier.

Statens øgede interesse for at trække erhvervslivet med i en overordnet sam-

fundsplanlægning fik sidst i 1930'erne erhvervslivet til at gå mere samlet til modstand. Et af de første konkrete tiltag var stiftelsen af Näringslivets fond med henblik på at sikre Svenska Dagbladets fortsatte eksistens som et ikke-socialdemokratisk talerør (kap. 4). Efter at have reddet avisen fortsatte fonden sin opinionsdannende virksomhed. Ledelsen i Näringslivets fond – de såkaldte »huvudmän« – repræsenterede en række af de største svenske virksomheder. Adgangskortet til denne klub var et indskud på 50.000 – men på trods af denne ret høje pris voksede antallet af hovedmän fra de oprindelige 16 til 77 i starten af 1950'erne. Niklas Stenlås opregner, at i 1944 sad de 30 huvudmän i ikke mindre end 260 virksomhedsbestyrelser (s. 88). Det var kendetegnende for denne og for de kommende initiativer, at man via komplicerede ejerkonstruktioner forsøgte at skjule, hvor pengene kom fra. Det var imidlertid ikke kun Svenska Dagbladet som var i økonomiske problemer. Det samme gjaldt for en række borgerligt sindede provinsblade, og efter nogle overvejelser om hvordan satte Näringslivets Fond i samarbejde med den svenske arbejdsgiverforening og Sveriges Industriförbund en større støtteaktion i værk (kap. 5). Via en særlig stiftelse – Libertas – lykkedes det i perioden 1942-1950 at fordele hele 16 millioner kroner fra arbejdsgiverforeningen til 49 aviser. En sådan massiv støtte til pressen oplevedes af initiativtagerne som en nødvendig indsats overfor den socialdemokratiske presses fremgang og økonomiske tilknytning til arbejdsbevægelsen. Det mest bemærkelsesværdige var, at dette skete uden at hverken offentligheden eller flertallet af arbejdsgiverforeningens medlemmer vidste besked.

Denne hemmeligholdelse var dog endnu mere udpræget når det kom til den noget mere kontroversielle støtte til de politiske partier (kap. 6). Støtten gik både til Folkpartiet, Bondeförbundet og Högerpartiet – det var dog især til sidstnævnte, at båndene var tætte. I 1942 finansierede industrien via den såkaldte »Garantikasse« Högerens rigsdagsgruppes sekretariat – Niklas Stenlås ser dette sekretariat som »ett kommunikationsorgan mellan den inre kretsen och högern« (s. 131). Støtten havde ellers i starten karakter af støtte i forbindelse med udgifter til valgkamp, men fra midten af 1940'erne begyndte en mere samlet offensiv at tage form. Bærende var et personsammenfald mellem den indre kreds og Högerpartiets ledelse, og i alt førtes 1944-1949 via Garantikassen 12 millioner over i Högerpartiet. Garantikassen havde flere funktioner: den sikrede bidragsdernes anonymitet, den sikrede politikerne mod specifikke krav fra enkelte virksomheder og ikke mindst sikredes den indre kreds nøgleposition. Forf. beskriver således den indre kreds som Högerpartiets sponsor (s. 145). Der var ikke knyttet direkte vilkår til partistøtten, men Niklas Stenlås vurderer i sin undersøgelse af partiernes reaktion på støtten (kap. 8), at modtagelsen skabte et afhængighedsforhold til giverne.

Op til valget i 1948 samlede den indre kreds endnu engang kræfterne i et forsøg på at forhindre Socialdemokratiet i at genvinde regeringsmagten (kap. 7). Tilbage i 1946 havde man som et led i kampen mod et socialdemokratisk skatteforslag stiftet en kamporganisation med det diskrete navn Garantistiftelsen 1946. Via sin centrale placering i det svenske erhvervsliv lykkedes det at samle meget store summer og at holde disse under den indre kreds kontrol. Ikke alle ledere i virksomhederne og arbejdsgiverorganisationerne havde lige stor goodwill overfor tiltaget. Fra slutningen af 1940'erne ændres strategien således fra direkte støtte til presse og partier (partipolitik) over mod en mere langsigtet propaganda (blandt andet satsedes på brugen af Gallupinstituttet). Niklas Stenlås vurderer dette som et udtryk for mistro til de borgerlige partiers duelighed – men også som en erkendelse af, at det ikke var lykkedes at fravriste Socialde-

mokratiet magten. Det peger frem mod det arbejdsmarkedspolitiske samarbejde, som kom til at kendetegne den svenske model i de kommende årtier.

Efter denne spændende skildring af den indre kreds aktiviteter, forsøger Stenlås i bogens anden del (kap. 9-12) at trænge ind i dette netværks funktioner og selvforståelse. Denne del af afhandlingen bliver unægtelig lidt mere spekulativt – og til tider lidt moraliserende. Gad nok vide hvordan vores eget fag ville se ud efter en undersøgelse af personlige netværk, magtpositioner og normer. De overvejelser forf. har om netværkets mekanismer – fx pligten til at gengælde gaver, informationsprivilegier eller sammenblandingen mellem private og offentlige handlinger – er jo nok ret generelle. Det kontroversielle er, hvorvidt disse netværk har virkninger og konsekvenser som truer demokratiets funktion. Når forf. (kap. 11) skitserer den økonomiske elites selvopfattelse finder han en »ingenjör- og expertidentitet« med stor tiltro til egne evner og en udbredt mistro til »det politiske«. Det er iøvrigt interessant nok den samme rationalitet som forskningen ofte bruger til at karakterisere den nordiske velfærdspolitik. Bemærkelsesværdigt er, hvordan denne nedvurdering af det politiske ofte kombineres med en stærk vilje til politisk handling.

Niklas Stenlås afhandling er et væsentligt og spændende bidrag til svensk samtidshistorie. Den giver en række indblik i en verden, der har lykkethed som sit fornemste kendetegn. Og det er et vigtigt supplement til historien om de politiske og økonomiske bånd mellem LO og Socialdemokratiet. Især bogens første del (kap. 4-8) er en fascinerende samling af mange små brikker til en intens historie. Bogens indledende og sidste del forekommer derimod lidt lange, ikke helt så overbevisende – og med lidt for mange teoretiske sideblik.

Det er klart, at når man bryder ny mark, så efterlades en række emner og spørgsmål uberørte. Bogen »Den indre kretsen« stimulerer således til at tænke videre. Hvorfor mislykkedes den indre kreds aktion mod det socialdemokratiske samfund – eller gjorde den? Hvordan ser historiens fortsættelse ud? Dette historiske arbejde har således noget at sige også for den politiske situation i dag. Det blev tydeligt i den svenske presses modtagelse af og debat om bogen. Det var lige fra Aftonbladets konstatering af erhvervslivets tvivlsomme demokratiopfattelse til Svenska Dagbladets konstatering: »Direktörerna styrde, tack och lov«. Det er ikke alle akademiske arbejder forundt med en sådan interesse.

Man kan kun ønske sig lignende bidrag til den danske samtidshistorie. Her har virksomheds- og erhvervshistorie tilsyneladende fået vind i sejlene, og der er blevet afsat store beløb til at undersøge magten i det danske samfund. »Den indre kretsen« vil kunne inspirere og stimulere nye perspektiver på begge områder. Ikke mindst idet en række af de konkrete temaer i bogen – redningsaktioner for borgerlige aviser, hemmeligholdelsen af erhvervslivets støtte til politiske partier, lukkede netværk for virksomhedsledere, en særegen kultur hos bestyrelsesmedlemmernes elite eller den tilsyneladende mistro til det politiske system – kan genfindes i den danske samtidshistorie.

Klaus Petersen

ERVIND DAMSGÅRD HANSEN: Europæisk økonomisk historie. Fra Merkantilisme til Maastricht. Bd. I-II, København 1998. 289 + 337 s.

Lektor ved handelshøjskolen Ejvind Damsgård Hansen har i sin to-bindes europæiske økonomiske historie lagt en ganske stram disposition ind i en letskreven fortælling, hvis hovedlinie er europæisk integration. Markedets udvidelse som følge af den tekniske og institutionelle udvikling følges i fejende stil trin for trin, fra merkantilismen til de sidste knaster på den europæiske unionsdannelse. Det er ræsonnerende stats- og politikcentreret økonomisk historie i en stil, der minder om mellemkrigstidens danske radikale tradition, dog uden dennes farve- og detaljerigdom, men derimod med en markeret nationaløkonomisk systematik og ryggrad, og stadige koblinger mellem fortid og eftertid. Lidt af en *tour-de-force*, ikke uden charme, men det siger sig selv, at med sit dækningsfelt bliver den uden væsentlige sideblikke eller egentlig problemdiskuterende elementer.

Tyngdepunktet i fremstillingen ligger på udviklingen efter 1945, der optager hele andet bind. Her, som også for de tidligere perioder, gennemgås dels de store linier og de fælles virkende faktorer, dels ganske regelmæssigt 'nationale udviklingslinier', dvs. kortfattede perspektiveringer af udviklingen i de enkelte vesteuropæiske lande – samt USA og, efter 1945, Japan, uden at det står helt klart, hvorfor disse to økonomier egentlig skal med. De to binds kronologiske opbygning følger stort set to udviklinger: økonomisk vækst og konjunkturer samt integration/disintegration. Forfatteren får på den måde slagkraftigt påpeget den tilbagevendende interaktion mellem økonomisk vækst og integration, tydeligst og mest epokegørende i udviklingen efter 1950.

På den måde fungerer fremstillingen nok udmærket, men unægtelig på bekostning af en mere tilbundsående fremstilling, for ikke at sige analyse både af det specifikt europæiske – hvis der er noget – og det generelt økonomiske. Økonomisk historie, javel, men produktion og fordeling kommer altså ind i bisætninger, eller lad os sige på et meget aggregeret niveau, og det er efter anmelderens opfattelse også en begrænsning, at den integrative kraft lægges så ensidigt på stat og politik. Hvor er transnationale selskaber henne i fremstillingen? De står dog for en meget betydelig del af verdens samlede produktion og op imod halvdelen af verdenshandelen. Den omformning, der er sket i det internationale produktionssamfund efter 1960 er slet ikke med. Damsgård Hansen gør med rette opmærksom på de nye inter- og overnationale samarbejdsformer, der giver internationaliseringen efter 1945 en ny dimension; men billedet bør vel kompletteres med den disintegration, internationaliseringen også afstedkommer. Den nedbrydning af statens/staternes autoritet, som har været et karakteristisk træk i de senere årtiers økonomiske historie som følge af markedskræfternes diffuse triumf. Den private protektionisme, der oftest lades uomtalt i den ensidige fokusering på staten som international enektør, men som i form af international kartellisering og oligopolistisk markedsforvridding i dag rimeligvis spiller en langt større rolle end samtlige protektionistiske krumspring og tekniske handelshindringer.

Damsgård Hansen giver en udmærket sammenfattende beskrivelse af den europæiske integrationshistorie fra Marshall til Maastricht, herunder de danske og nordiske forviklinger. Han har også forfriskende korrektioner på betydningen af Danmarks langvarige negative betalingsbalance op til 1973. Derimod ligger det i forlængelse af hele værkets linieføring, at det er den gængse opfattelse af dansk industriudvikling i mellemkrigstiden og op igennem 1950-erne, der videregives, og hvorefter den økonomiske politik efter 1957 tillægges en væsent-

lig del af æren for det industrielle efterkrigsgennembrud. Men som Hasse Andersen fornylig har påvist her i tidsskriftet, var dansk industri allerede tidligt i 1950-erne ekspansiv på eksportmarkederne og har måske ikke været så hæmmet af 1930-ernes 'drivhuseffekt', som det ofte postuleres.

'Europæisk økonomisk historie' er i dansk historiografi noget af en bedrift: en nyskrevne bred fremstilling med en sikker – men som antydnet ikke uproblematisk – linieføring, der både giver en velræsonneret indføring i 300 års europæisk historie, og samtidig hermed en nuanceret detailgennemgang af den europæiske integrations udvikling, hvor dansk historie alligevel ikke er henvist til fodnoterne, men får en rimelig vægning i helheden.

Hans Kryger Larsen

TORBEN WEINREICH og CARSTEN TAGE NIELSEN: Kulørt historie – krig og kultur i moderne medier, 182 s., kr. 178, Roskilde Universitetsforlag

Ottende bind i skriftrækken Humanistisk Historieformidling består af to bidrag om hhv. Vietnamkrigen som den fremstilles i amerikanske populærfilm og litterære klassikere som de formidles i populær form. Bindets titel dækker kun nødtørftigt over, at de to emner stort set intet har med hinanden at gøre, når man ser bort fra, at de begge handler om populærkulturens forvaltning af en nærmere eller fjernere fortid.

Carsten Tage Nielsen har fundet et emne frem, der tydeligvis ligger hans hjerte nær, nemlig den rolle, som en række vietnamfilm fra John Waynes herostratisk berømte *The Green Berets* fra 1968 til Oliver Stones mindre kendte *Heaven & Earth* fra 1993 har spillet i den amerikanske offentlighed. Filmene har ikke været et led i en større samlet erindringspolitisk strategi, der skulle omforme holdningen til krigen, men alligevel har de haft en næsten samlet betydning for dannelsen af en kollektiv bevidsthed om det amerikanske engagement i Sydøstasien. Efter My Lai-massakren i marts 1968 kom til offentlighedens kendskab var der udover den almindelige tilslutning til kampen mod kommunismen også i USA en udbredt følelse af skyld overfor den civile vietnamesiske befolkning. Filmene fremstiller som hovedregel de vietnamesiske civile som uskyldige ofre for en meningsløs krig, men også den menige soldat, der altid er filmens hovedperson, fremstilles som et offer for en absurd militær logik eller en amoralsk politik ført i Washington. Sylvester Stallones film om veteranen Rambo må fx. i denne sammenhæng rehabiliteres som mere end blot voldsorgier. Samtidig har filmene været med til at hele nationens sår og stabilisere det forestillede nationale fællesskab, som truede med at bryde sammen i begyndelsen af 1970'erne (s. 99).

Nielsen bruger godt med plads til at vise sin pointe. Det ville i stedet have været interessant ud fra den givne problemstilling at se, hvordan 1970'ernes populærfilm fremstillede *andre* historiske perioder set i lyset af erfaringerne fra Vietnam. Westernfilmen *Soldier Blue* fra 1974 regnes fx. almindeligvis som en »Vietnamfilm«, men også den aldrig svigtende strøm af film om 2. verdenskrig må være relevant. Disse film kan belyse, om netop den amerikanske selvransagelse efter My Lai, mistilliden til myndighederne, har haft indflydelse på bevidstheden om en fjernere fortid.

Torben Weinreichs artikel befatter sig med nutidens forvaltning af den del af fortidens skriftlige kultur, som anses for stadig at være i live: de udødelige klassikere. Men udødeligheden har en årsag. Den sikres ved hjælp af en stadig til-

pasning til en kræsen nutid, der ikke kan se fornøjelse i at læse et sprog, der har mistet sin nutidighed for længst – et forhold der især mærkes med det danske sprog. Klassikerne er især blevet tilpasset til brug for børn, både som lystlæsning og pligtlæsning. Weinreich citerer Georg Brandes for at skrive om Ingemanns romaner, at de er sunket ned fra at være voksenlitteratur til deres retmæssige plads som børnelitteratur. Den iagttagelse er faktisk oprindeligt Molbechs (*Maanedsskrift for Litteratur* 2. bd. 1829).

Weinreich gennemgår illustrativt nogle af de metoder, der er blevet taget i brug med pædagogisk, moraliserende eller populariserende sigte. Interessant er hans gennemgang af serien *Illustrerede Klassikere* – en oprindeligt amerikansk idé, der mellem 1955 og 1976 gav et dansk publikum adgang til i alt 227 litterære klassikere som Verne, Dumas, Cooper, Twain og Shakespeare i form af tegneserier. Weinreich mener ikke, at klassikerne i kraft af deres egen form kan fastholde deres status som uødelige. Han tilslutter sig den bevægelse, der ønsker at holde klassikerne levende »gennem gode bearbejdelser, ind imellem også gode filmatiseringer og for den sags skyld gode tegneserieudgaver, og allerbedst måske gennem lærernes og andres engagerede genfortælling.« (s. 173) Han kan også give eksempler på, hvordan bearbejdelser kan ødelægge forfatterens oprindelige sprogtoner, men til syvende og sidst mener han, at klassikerlæsning »bidrager til kulturel integration« (s. 174). Man spørger sig selv, om en historiker ville kunne sige det samme om historisk viden i almindelighed.

Jes Fabricius Møller

KARIN ESMANN, MARIANNE POULSEN, SØREN SCHOU og LOTTE RAHBEK SCHOU: Arvestykker – forskning om dansk- og historieundervisningens vilkår i folkeskole og gymnasium fra Center for humanistisk historieformidling Roskilde Universitetsforlag, 329 sider, kr. 278

Dette det 7. bind i den 11 bind stærke serie om historieformidling tager fat på den problemstilling, som også blev behandlet i bind 3, nemlig historien som den formidles i undervisningen i gymnasiet og folkeskolen, selvom gymnasiet fylder mest i bidragene. Bindet er disponeret således, at det begynder med praksis og slutter med det teoretiske.

Karin Esmann tager udgangspunkt i et reelt undervisningsforløb om romanikken i en gymnasieklasse med læsning af bl.a. Thomasine Gyllembourg. Elevernes reaktioner er blevet gengivet ordret, og undervisningens formål og teori sammenstilles illustrativt med dens virkelighed. Esmann bruger begrebet »den pædagogiske fortælling«, forstået som en overordnet struktur for et undervisningsforløb, der ikke så meget skal tjene til at sætte de historiske tekster ind i deres historiske sammenhæng men skal befordre en historisk bevidsthed, der kan kendes på en evne »til at forbinde sig selv med det historiske stof« (s. 16).

Søren Schou diskuterer i sit bidrag om »Dansk som nationalt dannelsesfag« forestillingen om en national kanon. Historiefaget har ikke længere det nationale som omdrejningspunkt, og ud fra en nærmest pragmatisk – og *ikke* national-konservativ – betragtning, anfører Schou, at eftersom ingen andre underviser i dansk sprog og litteratur, så må dansk lærerne jo gøre det. »Det er for mig at se meningsfuldt at bevare et gymnasiefag, der ikke er et generelt litteraturfag, men giver danske tekster positiv særbehandling.« (s. 114) Schou gør sig også til

talsmand for, at ældre tekster skal bevare deres gamle sprogdragt, fordi mødet med det uvante har et pædagogisk formål.

Marianne Poulsens fine essay om læseplanerne for historieundervisningen i gymnasiet behandler historiefagets glidning fra at være et samfundsfag til at være et kulturfag. Begrebet kulturarv tages under behandling. »Alle parter i debatten skulle kunne lære at leve med, at indholdet af kulturarven ikke er en fast størrelse, men løbende er under forandring. Derfor er selv forhandlingen om, hvad der er vigtigere end andet, væsentlig i undervisningen.« (s. 177). Det sidste kalder hun en »lige adgang til fortolkningsrummet«, der har demokratiske kvaliteter i modsætning til den lukkede kanon i den almene dannelse.

Både hos Søren Schou og Marianne Poulsen savnes en generel diskussion af traditionsformidlingen i gymnasieskolen som helhed og især en specificering af den kamp mellem klassisk, national og naturvidenskabelig dannelse, der har stået på siden reformerne af de lærde skoler i 1871 og 1903. Det er en generel tendens for bidragyderne, at de antager, at vi går fra en monolitisk traditionsforståelse til en mangetydig. Erindringspolitikken har såmænd altid været en slagmark. Meget betegnende lades undervisningen i det sære men elskelige historiske fag, oldtidskundskab, ganske ude af betragtning. Måtte det fortsat bestå.

Under den harmløse titel »Historie og historieundervisning« gemmer sig et meget teoritunt bidrag af Lotte Rahbek Schou, der er en fortættet variant over temaet »Hvad er historie«. Schou går så vidt, at hun på realismens og antirelativismens grundlag lancerer en metafysik for historien, der grundlæggende består af følgende entiteter: ting, agenter og personer. Netop historiens virkelighed gør, at historieundervisningen har til formål at oplære i »almene kognitive og kommunikative kompetenser, dvs. en optræning i almindelighed at kunne skelne mellem normering og brug, sand og falsk, rigtig og forkert« (s. 255). Historieundervisningen bliver dermed også en central del af et oplysnings- og fremskridtsprojekt. En vovelig påstand i en postmoderne tid. De fleste historikere synes at gå ud fra realismen som forudsætning for deres arbejde, og denne realisme må på den ene eller anden måde indebære en form for metafysik, en forestilling om verdens grundlæggende beskaffenhed. Relativisme og anti-realisme er ikke positioner, som man vælger af glæde, men fordi realismen er en meget vanskelig stilling at forsvare. Der er grund til at se Lotte Rahbek Schous artikel som et problematisk men væsentligt indlæg i denne debat.

Jes Fabricius Møller

KARIN HILMER PEDERSEN: Rusland mod årtusindskiftet – feudalstat, retsstat, velfærdsstat, eller...?. København: Jurist og økonomforbundets forlag, 1. udg. 1998. 278 s., bogladepris kr. 350,00

»Rusland mod årtusindskiftet« ser med juridisk/samfundsvidenskabelige øjne på, hvordan staten i perioden 1985-94 har søgt at styre udviklingen henover bruddet med kommunismen. Karin Hilmer Pedersen undersøger både, hvordan staten med retten som styringsinstrument har gennemført privatiseringen, og hvordan processen er blevet påvirket af politiske, økonomiske og sociale forhold. Hun gennemgår også, hvilken type ret der tages i anvendelse og diskuterer hvilken type, der vil vinde frem. Sigtet er tilmed at undersøge, hvilken statsform der er under udvikling i Rusland. Karin Hilmer Pedersen har således med

sin baggrund indenfor jura, statskundskab og russiskstudier valgt at belyse den rettsociologiske udvikling via eksempler fra privatiseringsprocessen, som i det små startede allerede under Gorbatsjov og siden blev et af kernepunkterne for udviklingen i det ny Rusland.

Forfatteren ser i konklusionen bort fra både en tilbagegang til kommunismen og en decideret vestlig model. Det sidste fordi en vestlig model for at fungere efter hensigten kræver noget Rusland ikke har: en tradition som forlængst er blevet implementeret i vesten, hvor både lighed og retssikkerhed er faste normer i samfundssystemet og blandt borgerne. Resterne af sovjetmentaliteten og de uformelle normer ses således som en stor forhindring (s. 242-243). Forfatteren ser til gengæld følgende to muligheder for udviklingen af den russiske stat: En velfærdsstat med høj grad af statsintervention, eller en feudal/forhandlingsstat (s. 242, se også hypoteserne s. 19 og 20). I det sidste tilfælde vil lokale magtcentre regere side om side med centralmagten, som efterhånden vil få begrænset indflydelse på de lokale forhold. Mafiaen vil som autonom gruppe dominere dele af økonomien, og nomenklaturaen fastholde besiddelser via privatiseringen. Omvendt kan disse træk ifølge forfatteren måske modsvares af den modernitet, som trods alt findes i Rusland i form af det gryende informations-samfund (s. 245) Den samlede konklusion på hvilken vej udviklingen går, er altså en slags »både-og«.

Karin Hilmer Pedersen giver dokumentation for de problemer, som er fulgt i kølvandet på privatiseringsprocessen i form af både fastlæggelse af rettigheder og pligter, accepten af den private ejendomsret og retsbevidstheden. Herudover blotlægges socioøkonomiske aspekter som eksempelvis konflikten mellem regeringens hensigt om at fordele sovjetstatens ejendom til borgerne og realiteten, hvor det gamle bureaukrati og tidligere virksomhedsledere fik store økonomiske fordele ved privatiseringen, et element som kan svække den folkelige opbakning til staten. Det er stadig aktuelt i dag, hvor opgørelser viser, at overgangen til markedsøkonomi har været en ulykkelig vending for Rusland, fordi privatiseringsprocessen ikke har givet de samfundsøkonomiske resultater, man havde håbet på. Hertil kommer, at den forcerede privatisering har virket politisk destabiliserende og landet fortsat er præget af fattigdom, korruption og social opløsning. Ifølge forfatteren sukker Rusland stadig efter en middelklasse, som ville kunne drage nytte af forholdene og sætte gang i økonomien (s. 197) I stedet har man en lille overklasse, en stor underklasse og et reelt fattigdomsproblem. Forfatteren illustrerer disse komplekse forhold med et citat af J. Lewandowski: »Privatisering er salg af virksomheder, som ingen ejer har, og hvis værdi ingen kender, til købere som ingen penge har«. (s. 179).

Rent metodisk tages der afsæt i vestlige retspolitiske diskussioner, og udviklingen i Danmark og Rusland sammenlignes, ligesom den generelle tilgang via modeller og teorier belyser forholdet mellem »stat, marked og civilsamfund«. Den teoretiske del er noget uklar og synes mere eller mindre at leve et liv for sig selv i forhold til de empiriske kapitler. Til gengæld adskiller bogen sig med sit store tidsspand og detaljerighed fra den type modelorienterede tilgang, som koncentrerer sig om den liberale nutid og eliten, men overser den kommunistiske fortid og andre aktører og processer.

Det kildemateriale, som bogen bygger på, er trykte russiske lovtekster, sovjetisk og russisk økonomisk statistik og meningsmålinger, som forfatteren selv beder læseren om at tage med et gran salt, samt avisartikler og personlige samtaler med forskere, virksomhedsleder, ansatte og venner. De personlige samtaler vurderes som bløde data, men ikke desto mindre som værdifuld dokumen-

tation for forfatterens antagelser om samfundsudviklingen. Ligeså kan man acceptere de mange anonyme kildeangivelser som et udtryk for omfattende research på et område, som slet ikke er afdækket på trods af, at forfatteren ikke er den første i feltet.

Rikke Kierulff-Jørgensen

MEHMED MOZAFFARI: *Fatwa. Violence and Discourtesy*. Århus, Universitetsforlaget 1998. – 213 s., ill.; 150 kr.

I sin nye bog argumenterer Mehmed Mozaffari (Aarhus universitet) langt mere overbevisende end i en tidligere avisartikel (jf. HT 96, s. 405-13) for, at ayatollah Khomeinis såkaldte *fatwā* mod Salman Rushdie februar 1989 slet ikke var nogen *fatwā*, men et dekret, en dødsdom. Videre, at den savnede ethvert lovligt grundlag, og at dens uformelle form gjorde den helt usædvanlig. Som tidligere påpeget lå dens pointe i, at Salman Rushdie selv havde nedkaldt bandstrålen mod sig, hvortil forfatteren nu følger dens hadske tone mod omverdenen og specielt England, USA og Israel ('den amerikanske/israelske satan').

Satire forekommer ikke så sjældent i islamisk litteratur – specielt vendt mod skinhellighed – men Rushdies karikatur af Mekka – *jahiliyyah*, uvidenhedens og formørkelsens tid – og profetfamilien var særligt bidende, selvom de mange lag og symboliken i 'de sataniske vers' (sure 53) handler om noget ganske andet. Og selvom Khomeinis dekret var formelt ulovligt, løser det ikke spørgsmålet om dettes reelle gyldighed, da det bygger på en sen og falsk tradition; den juridiske side af sagen lades uberørt, skønt Mozaffari burde have kunnet besvare det.

Bogens hovedtese går ud på, at dommen ikke som hidtil antaget havde religiøs karakter; den havde fremfor alt en social baggrund, iklædt religiøse gevandter, i bazar-befolkningens – *petit bourgeoises* – opposition og terror mod de herskende regimer siden sidste århundrede og især shahstyret. Som en homogen social gruppe i Iran – den eneste – blev den indtil 1979 og den islamiske revolution normalt undertrykt og måtte derfor reagere med terror og mord i samarbejde med det iranske '*ulama*'-korps. Forf. viser endelig også, at Khomeinis forbud mod *taqiyyah*, ordret at undgå unødvendig fare, har væsentlig betydning; i yderligtgående shi'itiske kredse tillod det forstillelse og ret til at benægte sin inderste overbevisning.

Dette forbud får en særlig og farlig betydning, fordi det omfatter ikke blot de moderat-shi'itiske grupper og sunnaen, men også terror i omverdenen, *dār al-harb*, krigens hus. Rushdiesagen opfattes som en konspiration, iscenesat af England, USA og Israel med Salman Rushdie som talsmand. Vold og terror bliver med vor tids teknologi særlig farlig, og alt tyder på, at aggressionen vil blive fortsat, blive intensiveret og blive fjernstyret; også selvom Mozaffari afslutningsvis (s.194) affyrer følgende salut: »det er virkelig ikke Islām, der udfordrer (*challenges*) Vesten, men tværtimod idéen om modernitet (ikke modernisering), der udfordrer Islām«.

E. Ladewig Petersen